

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА
АКАДЕМІЯ»

Кафедра політичних теорій

Серія: Навчально-методичні посібники

ІНТЕРАКЦІЯ ДЕРЖАВИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Навчально-методичний посібник

Для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

Одеса
Фенікс
2023

УДК 323.2: 316.421: 316.77

I-73

*Рекомендовано до друку навчально-методичною радою
Національного університету «Одеська юридична академія»
(протокол № 3 від 16 лютого 2023 року)*

Укладач – Краснопольська Тетяна, кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри політичних теорій Нац. ун-ту «Одеська юридична академія», <https://orcid.org/0000-0001-5936-5889>.

Рецензенти:

Іжа М. – доктор політичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, директор Інституту публічної служби та управління Нац. ун-ту «Одеська політехніка»;

Узун Ю. – доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.

I-73 **Інтеракція держави та громадянського суспільства** : навч.-метод. посіб. для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти [Електронне видання] / уклад. Т. Краснопольська ; Нац. ун-т «Одеська юридична академія». – Одеса : Фенікс, 2023. – 103 с. – Режим доступу: <https://doi.org/10.32837/11300.24066>.

ISBN 978-966-928-906-3

У навчально-методичному посібнику викладено зміст навчальної дисципліни за темами лекцій і практичних занять, практичні завдання з курсу, перелік тем для самостійної роботи, питання для перевірки знань з навчальної дисципліни, перелік тем доповідей і презентацій, а також список рекомендованої літератури.

Навчально-методичний посібник підготовлено відповідно до освітньої програми вищої освіти за спеціальністю 052 «Політологія» і рекомендовано використовувати у навчальній роботі при підготовці фахівців за першим (бакалаврським) рівнем вищої освіти.

УДК 323.2: 316.421: 316.77

ISBN 978-966-928-906-3

© Т. Краснопольська, укладання 2023

I. ВСТУП

Навчальна дисципліна «Інтерація держави та громадянського суспільства» призначена для здобувачів вищої освіти, що навчаються за першим (бакалаврським) рівнем вищої освіти.

Активізація громадянського суспільства, формування правової держави – стали потребою становлення державності. Значення громадянського суспільства в системних перетвореннях сприяє підвищенню наукового та практичного інтересу до питання співвідношення ідеї, поняття, концепту громадянського суспільства.

Предметом курсу виступає механізм взаємодії інститутів громадянського суспільства і держави, а також процес становлення інститутів демократичної держави і громадянського суспільства в Україні.

Проблема становлення і розвитку громадянського суспільства на сьогодні в Україні набуває як науково-теоретичної, так і суспільно-практичної ваги, оскільки необхідно визначити реальний ступінь присутності праворегулюючої функції у відносинах держави і суспільства, а також дослідити реальні механізми, процеси і тенденції, які оптимізують шляхи розвитку цих інститутів в нашій країні. У такий спосіб можна як розв'язати низку нагальних проблем сьогодення у цій сфері та уникнути небажаних сценаріїв на шляху будівництва правової держави та громадянського суспільства.

Мета навчальної дисципліни – формування у здобувачів уявлень про особливості формування механізму взаємодії інститутів громадянського суспільства і держави в світі та в сучасній Україні, засвоєння сутнісних характеристик громадянського суспільства та вироблених світовою практикою моделей його інтерації з державою, аналіз можливостей та перспектив подальшого використання цього досвіду в Україні для формування найбільш продуктивної моделі співпраці громадянського суспільства та держави.

Після успішного завершення курсу навчальної програми здобувач вищої освіти буде:

- знати основні теорії щодо сутності правової держави, громадянського суспільства, моделей та механізмів його взаємодії з державою, досліджувати науковий дискурс з означених питань;

- вміти аналізувати взаємодію політичних акторів та інститутів, зокрема давати характеристику існуючих моделей взаємодії громадянського суспільства та держави;

- вміти аналізувати публічну політику на місцевому, національному, європейському та глобальному рівні, а саме

встановлювати складові механізми взаємодії громадянського суспільства і держави та їх недоліки для подальшого удосконалення моделі такої взаємодії;

- вміти використовувати інформаційні та комунікаційні технології та розуміти політико-правові засади та інституційну основу взаємодії громадянського суспільства та держави в світі та Україні;

- давати характеристику формі результативності взаємодії держави та громадянського суспільства та презентувати результати досліджень;

- знати свої права та обов'язки як члена демократичного суспільства та використовувати їх у професійній діяльності, зокрема як члена громадянського суспільства.

На вивчення навчальної дисципліни відводиться 120 годин / 4 кредити ECTS.

Підсумковою формою контролю є екзамен.

II. ЗАГАЛЬНІ МЕТОДИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО ВИВЧЕННЯ КУРСУ

Навчальна дисципліна «Інтерація держави та громадянського суспільства» є однією зі складових програми підготовки магістра за спеціальністю 052 «Політологія».

Успішне вивчення курсу «Інтерація держави та громадянського суспільства» передбачає освоєння здобувачами вищої освіти лекційного матеріалу, його закріплення та поглиблення на практичних заняттях, самостійне вивчення нормативної, навчальної та наукової літератури.

Основним видом навчальних занять є лекції, призначені для засвоєння теоретичного матеріалу.

Лекція – це аудиторне заняття з курсом або його частиною (потокком), що проводять провідні викладачі – лектори (професори та доценти) навчального закладу, а також провідні вчені або спеціалісти, запрошені для читання лекцій, що містять основні положення навчальної або спеціальної дисципліни, їх теоретичні проблеми, в тому числі новітні наукові досягнення. Тематику курсу лекцій наведено у тематичному плані навчальної дисципліни.

Основними завданнями, що визначають напрямок лекційних занять, є: характеристика структури теми; розкриття змісту категоріального апарату теми; висвітлення зв'язку теорії з практикою.

Лекція є теоретичною основою практичних занять, подальшого самостійного вивчення курсу здобувачами вищої освіти.

Самостійну роботу здобувача вищої освіти над лекцією умовно поділяють на три основні етапи:

1) підготовка до лекції, що відбувається заздалегідь і передбачає ознайомлення з рекомендованою навчальною літературою за конкретною темою, що її викладатимуть на лекції;

2) сприйняття і конспектування лекції, що полягає в засвоєнні усного матеріалу і його коротких записів (конспектуванні). При конспектуванні необхідно в результаті «переробки» інформації виділити основну думку лектора і стисло її викласти. Лекція не підлягає дослівному запису, за винятком формулювань, визначень, імен, найменувань політико-правових актів та літератури, хронологічних і статистичних даних, підсумкових висновків за темою;

3) подальша робота над лекцією, що передбачає додаткове доопрацювання конспекту на основі самостійного вивчення рекомендованої нормативної, навчальної та наукової літератури.

Лекції спрямовані на формування сучасного рівня професійних знань, професійної культури здобувачів, здатності творчого осмислення навчального матеріалу.

Практичні заняття, які проводять з академічною групою, є логічним продовженням лекційного курсу. На них поглиблюють, закріплюють та деталізуються знання, отримані під час лекції і в результаті самостійної роботи.

Практичні заняття спрямовані на підвищення рівня розуміння найактуальніших проблем становлення й розвитку демократичного ладу, більш поглиблене вивчення складних або дискусійних питань відповідної теми, на поточний контроль засвоєння знань, умінь, навичок здобувачів вищої освіти.

Практичному заняттю має передувати підготовка здобувача вищої освіти за завчасно визначеним планом. Для цього необхідно:

- вивчити і доповнити конспект лекції з даної теми;
- вивчити рекомендовані політико-правові акти, навчальну та наукову літературу;
- скласти конспект або тези відповіді по найбільш складним питанням заняття;
- вміло використовувати вивчений матеріал при відповідях.

Здобувач вищої освіти на практичному занятті має продемонструвати знання теоретичного матеріалу, здатність використовувати його при вирішенні практичних завдань, уміння ясно та аргументовано висловлювати свої думки в усній та письмовій формі, оперуючи термінологією.

Під час проведення практичних занять викладач використовує такі форми: вільне обговорення питань плану заняття в академічній групі; індивідуальна співбесіда з кожним здобувачем; виконання письмових, в тому числі контрольних, робіт; заслуховування доповідей, рефератів з найбільш складних питань і їх подальше колективне обговорення в групі тощо.

Практичні заняття є також одним із видів поточного контролю за успішністю освоєння здобувачами навчального матеріалу. На кожному занятті викладач оцінює ступінь підготовки здобувача з теми. Підсумкові оцінки вносять до журналу обліку успішності.

Метою практичних занять є: навчання застосуванню теоретичних положень у практичній діяльності; вироблення навичок самостійної роботи здобувача; розвиток професійної свідомості та мислення.

Важливими формами навчальних занять є індивідуальні навчальні заняття, консультації.

Індивідуальні навчальні заняття організують з окремими здобувачами з метою підвищення рівня їх підготовки та розкриття індивідуальних творчих здібностей. До видів індивідуальних завдань з курсу належать реферати, доповіді, презентації та тестові завдання.

Самостійна робота здобувача є однією з основних форм організації навчання, основним засобом оволодіння навчальним матеріалом у вільний від обов'язкових аудиторних занять час.

Мета самостійної роботи – закріплення, поглиблення й узагальнення знань, здобутих на лекційних та практичних заняттях. У процесі самостійної роботи у здобувачів формуються індивідуальні вміння та навички самостійного засвоєння навчальної та наукової літератури, нормативних джерел, використання сучасних інформаційних засобів і технологій.

Для підвищення ефективності самостійної роботи здобувача доцільно її планування. Планування та організація самостійної роботи мають ґрунтуватися на достовірній інформації згідно з такими позиціями: вид роботи (наприклад, підготовка до лекції, практичних занять); трудомісткість процесу підготовки (з урахуванням індивідуальних здібностей і особистісних якостей здобувача); форми і методи навчально-методичного та матеріально-технічного забезпечення виду самостійної роботи; місце і форма виконання самостійної роботи (наприклад, у бібліотеці, спеціалізованому навчальному кабінеті, комп'ютерному класі, вдома; письмово, усно тощо); форми і способи контролю виконання самостійної роботи здобувача; необхідний і достатній обсяг часу за диференційованими нормативами щодо кожного виду самостійної роботи.

Особливість самостійної роботи полягає в необхідності самостійного, творчого пошуку та аналізу інформації. Це дає змогу розширити обсяг інформації з теми, отримати системне уявлення з конкретного питання.

До видів самостійної роботи віднесені підготовка презентації в рамках теми практичного заняття.

Результати, отримані здобувачами вищої освіти на практичних заняттях, враховують під час проведення підсумкового контролю з навчальної дисципліни. Формою такого контролю з навчальної дисципліни «Інтерація держави та громадянського суспільства» є екзамен.

Результати екзамену оцінюють за національною чотирибальною шкалою – «відмінно», «добре», «задовільно» та «незадовільно», вказуючи відповідність ECTS.

Результати екзамену вносять до екзаменаційної відомості та залікової книжки здобувача.

Здобувача вважають допущеним до екзамену лише за умови виконання всіх видів робіт, передбачених планом навчальної дисципліни.

Екзамен проводять за білетами, які затверджує кафедра. Кожен екзаменаційний білет з навчальної дисципліни містить, як правило, три питання (або завдання) з різних тем навчальної програми.

Критерії оцінювання знань здобувачів:

Оцінка виставляється за національною чотирибальною шкалою: «відмінно», «добре», «задовільно», «незадовільно». При оцінці за основу слід брати повноту і правильність виконання завдань.

1. Оцінка «5» (відмінно) ставиться в тому разі, коли відповідь здобувача правильна, повна, послідовна, логічна; здобувач впевнено володіє фактичним матеріалом з усього курсу, вміє застосовувати його щодо конкретно поставлених завдань.

2. Оцінка «4» (добре) ставиться в тому разі, коли відповідь правильна, послідовна, логічна, але здобувач допускає у викладі окремі незначні пропуски фактичного матеріалу або не повністю вміє застосувати його щодо конкретно поставлених завдань.

3. Оцінка «3» (задовільно) ставиться у тому разі, коли здобувач володіє більшою частиною фактичного матеріалу, але викладає його не досить послідовно і логічно, допускає істотні пропуски у відповіді, невірно формулює основні теоретичні положення та причинно-наслідкові зв'язки.

4. Оцінка «2» (незадовільно) ставиться в тому разі, коли здобувач виявляє незнання більшої частини фактичного матеріалу або здобувач відмовляється відповідати на поставлені питання.

Шкала оцінювання: національна та ECTS

100-бальною шкалою	Шкала за ECTS	За національною шкалою	
		Екзамен	залік
90-100	A	Відмінно	зараховано
82-89	B	Добре	
74-81	C	Задовільно	
64-73	D		
60-63	E	незадовільно	не зараховано
1-59	Fx		
1-34	F		

ІІІ. ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

№ теми	НАЗВА ТЕМИ	Аудиторні заняття, год.		Самост. робота, год.
		Лекції	Практ.	
1.	Вступ до курсу «Інтеракція держави та громадянського суспільства»	2	-	2
2.	Гене́за ідеї громадянського суспільства в світовій та вітчизняній політичній науці	2	4	4
3.	Концепції громадянського суспільства ХХ ст.	2	2	4
4.	Громадянське суспільство: сутність, структура, інститути	2	2	4
5.	Глобальне громадянське суспільство	2	2	4
6.	Правова держава як об'єкт політологічних досліджень	2	2	4
7.	Теоретичні моделі стратегій співпраці громадянського суспільства і держави	2	2	4
8.	Механізм ефективної взаємодії держави та громадянського суспільства	2	2	4
9.	Типи взаємодії та механізм підзвітності державної влади громадянському суспільству	1	2	4
10.	Організаційні форми взаємодії державних органів з громадянськими об'єднаннями	1	4	4
11.	Політичний та громадський контроль як важіль впливу громадянського суспільства на державу	2	2	4
12.	Інституціоналізація громадянського суспільства та правової держави в Україні	2	4	4
13.	Сучасна українська модель взаємодії інститутів держави та громадянського суспільства та її перспективи	2	2	4
14.	Електронні форми впливу громадянського суспільства на державу як засіб вдосконалення механізму їх взаємодії	2	2	2
Індивідуальне завдання		-	-	10
Всього 120 годин:		26	32	62

IV. ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОГО КУРСУ

Тема 1. Вступ до курсу «Інтерація держави та громадянського суспільства»

Предмет курсу «Інтерація держави та громадянського суспільства».

Роль і місце дисципліни «Інтерація держави та громадянського суспільства» в системі політичних наук. Зв'язок дисципліни із суспільною практикою.

Мета, завдання та методологія курсу «Інтерація держави та громадянського суспільства».

При вивченні даної теми необхідно вивчити та засвоїти об'єкт та предмет навчальної дисципліни «Інтерація держави та громадянського суспільства», завдання та методологію курсу, зв'язок з іншими дисциплінами та науками.

Питання становлення і розвитку громадянського суспільства в Україні нині набуває науково-теоретичної та суспільно-практичної ваги. Необхідно визначити та дослідити як реальні механізми, процеси і тенденції, які оптимізують шляхи розвитку цих інститутів в нашій країні, так і визначити реальний ступінь присутності праворегулюючої функції у відносинах держави і суспільства. Тільки таким чином можливо побудувати дієве громадянське суспільство та встановити ефективну модель його взаємодії з державою.

Отже, активізація громадянського суспільства та формування правової держави є потребою становлення державності. Значення громадянського суспільства в системних перетвореннях сприяє підвищенню наукового та практичного інтересу до питання співвідношення ідеї, поняття, концепту громадянського суспільства.

Вивчення особливостей взаємодії інститутів держави та громадянського суспільства являє собою один із найсучасніших напрямів соціально-політичної галузі досліджень, об'єктом якого є держава, громадянське суспільство, а також моделі та відповідні механізми та процедури їх взаємодії.

Предметом дослідження курсу виступає механізм взаємодії інститутів громадянського суспільства і держави, а також процес становлення інститутів демократичної держави і громадянського суспільства в Україні.

Мета курсу полягає в розкритті специфіки формування механізму взаємодії інститутів громадянського суспільства і держави в світі та в сучасній Україні.

Мета досягається шляхом ознайомлення студентів з сутнісними характеристиками держави та громадянського суспільства, виробленими світовою практикою моделями взаємодії держави та громадянського суспільства, а також можливостями та перспективами подальшого використання цього досвіду в Україні для формування найбільш продуктивної моделі співпраці держави та громадянського суспільства.

Теоретичною основою означеної навчальної дисципліни стали праці вітчизняних за зарубіжних вчених: політологів, соціологів, філософів, юристів, психологів, а також твори класиків філософської, історичної, політичної та юридичної наук.

До проблем громадянського суспільства у своїх публікаціях зверталися вчені-правознавці України: С. В. Бобровнік, О. Л. Богініч, Є. В. Бурлай, В. В. Головченко, П. Б. Євграфов, В. К. Забігайло, Т. І. Ковальчук, М. І. Козюбра, А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, В. В. Медведчук, Є. О. Назаренко, М. М. Онищенко, В. Ф. Опришко, Л. М. Павловська, П. М. Рабінович, В. Ф. Сіренко, О. Ф. Скакун, В. Г. Сокурєнко, М. В. Цвік, В. М. Шаповал, Ю. С. Шемшученко та деякі інші. Проте сьогодні можна говорити про існування потреби в узагальненнях за змістом проблем, пов'язаних із формування громадянського суспільства в умовах сучасної України.

Методологічною основою для вивчення предмету курсу є неоінституціональний підхід до проблеми взаємодії громадянського суспільства і держави. Неоінституціональний аналіз розгортається на інституційному та організаційному рівнях. Це необхідно для того, щоб відповісти на два взаємозалежних питання: про тенденції розвитку, відбору і зміни різних інститутів і про вибір тих чи інших організаційних форм в залежності від характеру реальної інституційного середовища.

Важливе значення для дослідження має концепція транзитології, яка розроблена в рамках неоінституціоналізму. Транзитологи запропонували класифікацію моделей демократичних транзитів у країнах Латинської Америки, Південної та Східної Європи. Вони виділили чотири моделі демократичного транзиту: пакт, реформа, революція, «нав'язаний» перехід. Від моделі транзиту залежать як структура і функції інститутів громадянського суспільства та держави, так і механізм взаємодії між ними.

В якості основних методів курсу виступають: діалектичний, системний, порівняльно-історичний, логічний тощо.

Таким чином, в навчальному курсі основа увага зосереджена на вивченні проблем взаємодії держави і суспільства, процесів

становлення громадянського суспільства та правової держави в Україні. Для нашої держави значущим є виявлення співвідношення громадянського та національного відродження в зв'язку із створенням держави та процесами постмодернізації. Мова йде про вибір пріоритетів у формуванні типу громадянського суспільства.

Тема 2. Генеза ідеї громадянського суспільства в світовій та вітчизняній політичній науці.

L- та M-традиція розуміння громадянського суспільства в західній науці.

Уявлення про громадянське суспільство в період античності та Середньовіччя.

Розвиток ідеї громадянського суспільства в Новий час.

Ідея громадянського суспільства в політичних вченнях просвітителів.

Розвиток ідеї громадянського суспільства в українській політичній думці.

При підготовці до даної теми необхідно з'ясувати основні етапи становлення ідеї громадянського суспільства та їх специфіку, з'ясувати сутність L- та M-традиції розуміння громадянського суспільства в західній науці, розглянути концепції громадянського суспільства в українській політичній думці.

Громадянське суспільство пройшло складний історичний шлях свого становлення та розвитку. Витоки наукового аналізу цього феномену сягають періоду Античності, а наукові розробки його проблем продовжуються і дотепер.

Канадський політичний філософ Ч. Тейлор виявив в західній науці дві основні традиції розуміння громадянського суспільства. Це так звані L-і M-традиції.

L-традиція, що сягала Джона Локка і названа так по першій літері його прізвища, розглядає громадянське суспільство як якесь етичне співтовариство, що живе за природним законам до і поза політикою.

M-традиція, що бере свою назву від Шарля Монтеск'є, вказує, перш за все, на інший аспект: вона представляє громадянське суспільство як набір незалежних асоціацій громадян, що опосередковують відносини між індивідом і державою та в разі потреби захищають свободу індивіда від посягань влади.

Уявлення про громадянське суспільство в період античності

представлені в працях Платона, Аристотеля, Цицерона. Вони розглядали сутність громадянського суспільства в рамках формування ідеї ідеальної держави. Проте, варто відзначити, що дані автори часто використовували в якості синонімів поняття «громадянське суспільство» та «політичне». Під останнім розуміли державу. Отже античні мислителі поки чітко не розмежовували державу та суспільство.

У Давній Греції термін «politike», тобто політичне, застосовували до всіх сфер життя, включаючи культуру, освіту, релігію тощо. Аналізуючи поняття politike, філософи визначали його риси, що зараз визнані рисами саме громадянського суспільства. Стати частиною politike означало стати часткою держави, тобто її громадянином з витікаючи ми з цього правами та обов'язками дотримання законів та не порушення прав інших членів суспільства.

Аристотель визнавав одним із головних прав жителя полісу право приймати участь в управлінні та нормотворчості, а також: «всі громадяни мають приймати участь в усьому, що стосується життя держави».

Під час аналізу поглядів на громадянське суспільство в період Середньовіччя необхідно звернути увагу на феномени неполітичного, приватного життя в працях авторів епохи та розглянути погляди Ф. Аквінського та ідею ієрархічності побудови суспільства, розмежування держави та громадянського суспільства в працях Н. Макіавеллі та опис елементів громадянського суспільства, що формується, і різних типів держав.

Розвиток ідеї громадянського суспільства в Новий час відбувався в рамках теорій природного права та суспільного договору (Ж. Боден, Г. Гроцій, Т. Гоббс). Мислителі говорять про принцип свободи особи, його незалежності від держави. Зокрема, Г. Гроцій визнавав подвійну природу права, поділяючи його на природне та позитивне. Причому автор вважав, що перше походить від другого. В цьому контексті свободу ним визначено як вияв природного права. Саме реалізація свободи та створення такого права є передумовою, на думку Г. Гроція, появи громадянського суспільства. Автор говорить: «право внутрірішньодержавне є те, яке виходить від громадської влади. Влада громадська панує в державі».

Т. Гоббс в своїх наукових розвідках аналізує громадянське суспільство, що перебуває під охороною держави, тобто формує правову його модель. Автор зазначає: «безпеку народу вимагає щоб справедливість була однаковою мірою дотримана по відношенню до людей всіх станів». Т. Гоббс також формулює принципи

громадянського суспільства, до яких відносить свободу, визначаючи її в якості можливості робити все, що на пряму не забороняється законом, право захисту інтересів у справедливому суді, непорушність договорів, укладених на сонові свободи підприємництва, а також «обов'язки суверена (держави) по забезпеченню за кожною людиною всіх благ життя, набутих законною працею, безпечних для держави».

Далі необхідно з'ясувати передумови формування громадянського суспільства в період перших революцій і легітимації волі народу, обґрунтування правомірності народного суверенітету Дж. Мілтоном. Розглянути погляди Б. Спінози про природне, божественне і цивільне право як основу суспільства.

Особливу увагу слід приділити вивченню ідей Дж. Локка про правові засади громадянського суспільства; ідеям громадянського суспільства в політичних вченнях французьких просвітителів (Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо) та становленню концепції громадянського суспільства в німецькому Просвітництві (С. Пуфендорф, Г. Лейбніц, І. Кант та ін.), системі громадянського суспільства Г. В. Ф. Гегеля.

Дж. Локк в своїх роботах аналізує переддержавний (природний) стан суспільства, в якому всі члени є вільними та рівними, володіють приватною власністю та можуть вільно нею розпоряджатись, а також мають право судити винні. Автор зазначає: «громадянське суспільство – це угода з іншими людьми про об'єднання в суспільство для того, щоб зручно, благополучно та мирно спільно жити, спокійно користуючись своєю власністю та перебуваючи у більшій безпеці».

Ш. Монтеск'є аналізуючи процес появи держави та формування законів, приходить до висновку, що вони можливі лише за умови існування стану єсності людей, який автор назвав громадським станом. Мислитель зазначає: «сили окремих людей не можуть об'єднатися, поки не дійшли єдності їхньої волі. Це остання єдність і є те, що ... називається громадянським станом».

Уперше поняття «громадянське суспільство» застосував у назві своєї книги «Досвід історії громадянського суспільства» шотландський філософ, священик А. Фергюсон. Громадянське суспільство для нього – це насамперед сфера публічної, соціальної активності людини. Сучасне йому англійське суспільство Фергюсон уважав цілком громадянським, але і йому як античному ладу може загрожувати розпад унаслідок відчуження деяких соціальних прошарків. Тому слід усіма силами зберігати свободу і державні інститути Великої Британії та підтримувати громадянську злагоду в суспільстві. Автор зазначає: «...великою метою громадянського суспільства є щастя індивідів: бо як

може благоденствувати суспільство, якщо кожен зі складових його членів є нещасним?»).

Слід пам'ятати, що біля витоків сучасних уявлень про громадянське суспільство стоїть Алексіс де Токвіль, з його успішною спробою стримати крайнощі сучасних йому теорій, а саме: моделі «загальної держави» Г. Гегеля, згідно з якою державі пропонувалося тотальне втручання у справи громадянського суспільства з метою вирішення властивих останньому конфліктів і протиріч; та моделі мінімальної держави Т. Пейна, що обмежує роль держави мінімальною участю в управлінні суспільством і визнає право громадянського суспільства на саморегуляцію. А. де Токвіль виступав противником монополізації влади як державою, так і громадянським суспільством. Найбільша небезпека, на його думку, виходила від держави, здатної монополізувати владу і переродитися в деспотію. Як механізми стримування державного деспотизму Токвіль пропонував реалізацію принципу поділу влади в політичній сфері і розвиток громадянських асоціацій в публічній сфері (наукових, літературних, просвітницьких, релігійних та інших). Він вважав, що стрижневим інститутом громадянського суспільства слід визнати громадські асоціації, здатні вирішувати проблеми, з якими не в змозі впоратися державні інститути. Він показав моральний та соціопсихологічний вплив мережі громадських асоціацій, які «формують «місцеві і особисті свободи», створюють необхідне для демократії активне соціальне поле, поширюють дух солідаризму, терпимості та кооперації, а також створюють ситуацію наявності «пильного громадського ока», що повсякчас слідкує за владою».

Токвіль є не тільки теоретиком громадянського суспільства, а й теоретиком демократії. У книзі «Про демократію в Америці» він уперше показав зв'язок і тотожність громадянського суспільства та демократії, сформулював підґрунтя сучасних уявлень про громадянське суспільство як самостійну сферу міжлюдських взаємин.

Висловлене ним твердження, що життєздатність демократії ґрунтується на налагодженому житті громадян в добровільних асоціаціях, стало наріжним каменем сучасної теорії демократії.

Подальші дослідження громадянського суспільства проводяться в рамках локківської, гегелівської та токвілевської традиції. Гегелівська традиція сприяла формуванню загальнометодологічних підходів, локківська – її політологічному та правовому аналізу, а токвілевська надає проблемі соціологічний вимір, вона є теоретичною та практичною основою для дослідження конкретної структури громадянського суспільства, тобто надає проблемі соціологічний

вимір.

Досвід осмислення категорії «громадянське» в українській політологічній думці простежується з другої половини XVI ст. У творах Ю. Дрогобича, К. Острозького, С. Оріховського, М. Смотрицького та ін. сформовано комплекс ідей, які отримали назву «громадянського гуманізму».

Наступний етап – ідеї епохи реформ другої половини XIX – початку XX ст. – представлений працями представників таких політичних течій, як народництва (В. Антонович, М. Драгоманов, М. Грушевський), націонал-лібералізму (С. Шелухін), консерватизму (В. Липинський), націонал-державництва (В. Старосольський, Ю. Липа, С. Рудницький). Вони дозволяють визначити соціокультурні особливості концептуалізації поняття громадянського суспільства в Україні.

Концепт «громадянське суспільство» в сучасній Україні» набув соціально-політичного вживання у 80-і роки як гасло опозиції.

На початку 90-х років уявлення про громадянське суспільство ґрунтувалося на етнонаціональній ідеї.

В середині 90-х років наявність громадянського суспільства визначається закріпленням та здійсненням прав людини (О. Майданник, М. Ходаківський, Ю. Шемшученко та ін.).

На рубежі XIX-XX ст. в суспільно-політичній думці України домінує підхід, прихильники якого (О. Білий, О. Дергачов, В. Малинкович, І. Пасько, В. Полохало, Ф. Рудич, М. Томенко) вважають, що пріоритет у виборі моделі суспільного розвитку повинен належати громадянсько-правовій ідеї, бо політичне самовизначення є більш об'ємним, ніж державне.

На сучасному етапі вітчизняні вчені порушують питання співвідношення прав і функцій держави, нації і громадянського суспільства (В. Геєць, І. Кресіна, П. Надолішний, В. Речицький, Ю. Римаренко), розглядають місце права у формуванні суспільства і держави, оформлення правової бази громадянського суспільства (В. Бабкін, В. Нерсесянц, Ю. Оборотов, Д. Рене, Н. Рулан, Ю. Шемшученко) тощо.

Тема 3. Концепції громадянського суспільства ХХ ст.

Т. Парсонс та А. Грамші про громадянське суспільство.

Ю. Хабермас про громадянське суспільство як сферу відкритості та громадського дискурсу.

Роль громадянського суспільства в розвитку демократії (М. Уоррен, М. Ховард).

Взаємодія громадянського суспільства та держави в концепціях авторів ХХ ст. (Т. Янссон, Е. Внук-Липинський).

Погляди Дж. Александера на сутність громадянського суспільства.

Концепції громадянського суспільства, розроблені в період третьої хвилі демократизації (А. Міхнік, С. Хантінгтон, Г. О'Доннелл, Ф. Шміттер).

При вивченні даної теми слід проаналізувати основні концепції розуміння сутності громадянського суспільства на протязі ХХ ст., визначити та розглянути погляди на громадянське суспільство Ю. Хабермаса, М. Уоррена, М. Ховарда, Т. Янссона, Е. Внук-Липинського, Дж. Александера, С. Хантінгтона, Г. О'Доннелла, Ф. Шміттера тощо.

На рубежі ХІХ–ХХ ст. з'являються концепції, в яких громадянське суспільство розглядається як форма соціальної інтеграції людей. Наприклад, Е. Дюркгейм розглядав поняття громадянського суспільства крізь проблему солідарності.

У ХХ столітті стала панувати думка про те, що громадянське суспільство є всеосяжною спільнотою, яка не лише куди більша, ніж держава, а й в окремих контекстах може ототожнюватися з нею. Так, К. Віланд стверджував, що «громадянське суспільство... означає ні більше, ні менше, як політичне суспільство або державу, а слово «громадянин» у цьому значенні належить рівною мірою будь-якому члену політичного суспільства, до якого б класу він в іншому не ставився».

Слід звернути увагу на те, що 1920-1990-ті рр. характеризуються як новий етап розвитку ідеї громадянського суспільства. В цей час відбувається перехід від практичних вимог економічної та політичної свободи особистості, характерних для попереднього періоду, до розширення свобод в сфері культури, стилю життя і т.п.

У ХХ ст. розробкою теорії громадянського суспільства, в рамках традиції Гегеля, займались Т. Парсонс та А. Грамші. Вони розмежували громадянське суспільство та економіку, громадянське

суспільство та державу.

Т. Парсонс розробив концепцію соціентальної спільноти, під якою він розумів щось відмінне від економіки, державного устрою та культурної сфери. Він вважав, що таке розмежування відбувалось шляхом промислової, демократичної та освітньої революцій; що представницьке правління і федералізм призводять до найвищого ступеня відокремлення соціентальної спільноти від держави.

В основу поглядів на громадянське суспільство А. Грамші лягло вчення про корпорації. Дослідник вважає, що «громадянське суспільство – «мережа приватних організацій пануючого класу, які прямо не включені в апарат державної влади: професійні, культурні, громадські, релігійні, благодійні організації, політичні партії та засоби масової інформації».

До рубежа ХХ–ХХІ ст. сформувалася тенденція до посилення впливу громадянського суспільства на діяльність держави, яку Ю. Хабермас описує за допомогою введеного ним поняття публічної сфер, під якою «в першу чергу мається на увазі область нашого соціального життя, де щось схоже на суспільну (public) думку може бути сформовано. Публічна сфера починає з'являтися у будь-якій розмові, в якій приватні особи збираються, щоб сформувати публічну групу (...). Громадяни поведуться як «публічні групи», якщо вони взаємодіють без будь-якого тиску з питань загального (що стосується всіх) характеру з дотриманням гарантій свободи зборів та утворення спілок, свободи слова та самовираження».

Автор вважав, що становлення громадськості відбувалось спочатку в дополітичному просторі (дискусійні клуби, гуртки, де обговорювались літературні, наукові, художні питання). Після поширення газет і журналів, на думку дослідника, відбувається політизація громадськості, з'являються претензії на участь в політичному житті та державному управлінні, в результаті в ХVII–ХVIII ст. в Англії було створено представницький орган влади. Громадські групи, що приймали участь у парламенті, намагались узгодити свої інтереси, досягнувши консенсусу. Інституціональним ядром громадянського суспільства автор визнає добровільні асоціації, що знаходяться поза державою та економікою, які дають громадянам можливість управляти самостійно і діяти на противагу владі, заснованій на традиції, силі і ритуалі.

Погляди Хабермаса на публічну сферу в подальшому розвивали Дж. Коен та Е. Арато. Під громадянським суспільством (в роботі «Громадянське суспільство і політична теорія») вони розуміють сферу соціальної взаємодії, розташовану між економікою та державою, що

складається з сім'ї, об'єднань (зокрема добровільних), соціальних рухів і різних форм публічної комунікації. Дослідники протиставляють його «політичній спільноті», тобто партіям і парламенту, а також «економічному співтовариству», тобто організаціям виробництва і збуту. Відповідно до цього основою громадянського суспільства виступають добровільні асоціації неполітичного плану. Самостворення, самообілізація та інституціоналізація є невід'ємними умовами відтворення громадянського суспільства.

Д. Коен та Е. Арато роблять висновок про те, що в сучасному світі «роль громадянського суспільства [...] безпосередньо пов'язана не з [...] захопленням влади, а з впливом, провідником якого є демократичні асоціації та вільна дискусія в інтелектуальних колах».

Американський політолог М. Уоррен розглядав проблеми внеску асоціацій в розвиток демократії. Громадянське суспільство він визначає як сферу соціальної організації, всередині якої переважають взаємовідносини між добровільними асоціаціями. Отже він виключає з визначення громадянського суспільства взаємини між друзями або родиною, оскільки ці відносини є не громадськими, а приватними.

Роль громадянського суспільства у демократизації соціуму і в створенні партисипаторної (безпосередньої) демократії характеризує М. Ховард. На його думку, організації громадянського суспільства виконують захисну функцію в двох випадках: коли вони служать захистом громадян від потенційно загрозливої їм держави, а також коли вони є інформаторами влади та здійснюють на неї «тиск знизу».

Громадянське суспільство М. Ховард визначає як найважливішу частину громадського сектору, що займає місце між державою і сім'єю, втілену в різних добровільних організаціях громадян. Ховард формулює вимоги до інститутів, які повинні бути ефективними, шанованими і обов'язковими; актуальними, відповідати суспільним потребам, традиціям або культурі суспільства; потрібен час (іноді десятиліття і покоління), щоб нові інститути утвердилися і довели свою ефективність.

Тенденції в розвитку сучасних організацій характеризує соціолог Е. Гідденс. Опонуючи авторам, які вважають, що в сучасних суспільствах істотне значення мають переважно первинні групи та бюрократичні організації, Гідденс протиставляє їм добровільні об'єднання - благодійні організації та товариства взаємодопомоги. Він вказує на зростання числа і різноманітності товариств взаємодопомоги, на неієрархічність їх будови, на участь їх членів у спільній діяльності і в розробці проектів, на зв'язаність їх загальними моральними принципами. У той же час Гідденс вказує і на негативний

аспект розвитку громадянської самоорганізації, коли окремі організації, виростаючи в розмірах, мають тенденцію до бюрократизації.

Шведський соціолог Т. Янссон у своїй роботі «Трикутна драма» розглядає взаємини держави і громадянського суспільства в формі «драматичного трикутника». Держава перебуває нагорі, а внизу, з одного боку - місцеве самоврядування, муніципалітети, що відносяться до громадської сфери і до держави; з іншого боку, також внизу – добровільні об'єднання, розміщені у приватній сфері. В одних суспільствах найбільшого поширення набув тип суспільства з акцентом на місцеве самоврядування, а в інших суспільство стало «асоціативним». Якщо правляча політична еліта свідомо проводить курс на підтримку громадської самодіяльності громадян, мінімізуючи втручання держави в справи громадянського суспільства, а еліти останнього шанобливо ставляться до державних структур, то, за словами Янссона, створюються необхідні передумови для встановлення союзницького типу відносин між цими соціальними контрагентами.

Моделі взаємовідносин між громадянським суспільством і державою розглянуті польським соціологом Е. Внук-Липинським, який виділяє три різновиди взаємовідносин між державою і громадянським суспільством: громадянське суспільство як протиставлення державі; громадянське суспільство як доповнення держави; держава як доповнення громадянського суспільства. До інституційних передумов розвитку громадянського суспільства автор відносить: наявність публічного простору, що допускає вільну інституціоналізацію громадських сил; наявність суспільної (публічної) комунікації, невідконтрольної державі; наявність ринку, у рамках якого здійснюються різного роду взаємодії по обміну цінностями та послугами, а також захист приватної власності.

З точки зору ціннісного підходу розглядає громадянське суспільство американський соціолог Дж. Александер. Він робить спробу поєднати два протилежних підходи, на яких будувалась теорія громадянського суспільства, - індивідуалізм та колективізм. Громадянське суспільство він розглядає як сферу солідарності індивідів та їх асоціацій, яка підтримується громадською думкою, культурними кодами, ЗМІ, організаціями та асоціаціями, а також специфічні практики громадськості, критики та взаємної поваги. Дослідник констатує самостійність громадської сфери (громадянського суспільства), його відмінність від державної та економічної сфер, проте не визнає її повністю незалежною.

У 2000-х рр. набула популярності концепція громадянського суспільства Б. Хайнца, відповідно до якої центром громадянського суспільства є публічна дискусія, що має місце у зв'язку з переговорами, в ході яких одна соціальна група стає солідарною з іншою. Громадянське суспільство, на думку цього автора, складається з інститутів, корпорацій, клубів, судів та засобів масової інформації, в т.ч. Інтернет.

Слід звернути увагу на те, що наприкінці ХХ ст. поступово відбувається перехід до нового етапу розвитку ідеї громадянського суспільства. На зміну раціоналістичній парадигмі теорії громадянського суспільства, що утверджує верховенство розуму в сфері науково-технічного та індустріального розвитку, приходять інші інтерпретації, що поглиблюють та розширюють наші уявлення про нього.

В контексті вивчення сучасних концепцій громадянського суспільства, розроблених в період третьої хвилі демократизації, слід розглянути погляди таких авторів, як: А. Міхнік, С. Хантінгтон, Г. О'Доннелл, Ф. Шміттер та ін.

Тема 4. Громадянське суспільство: сутність, структура, інститути.

Сучасні підходи до розуміння сутності громадянського суспільства.

Структура громадянського суспільства: системний, інституційний та секторний підходи.

Фактори становлення і розвитку громадянського суспільства.

Функції громадянського суспільства.

«Замінники» громадянського суспільства.

При вивченні даної теми слід розглянути два сучасних підходи до розуміння сутності громадянського суспільства, проаналізувати структуру громадянського суспільства з точки зору системного, інституційного та секторного підходів, визначити фактори, що сприяють становленню громадянського суспільства та встановити функції, які воно виконує на сучасному етапі розвитку суспільства, а також з'ясувати, що представляють собою «замінники» громадянського суспільства.

Концептуальний розвиток поняття громадянського суспільства відбувається в двох напрямках:

1) ототожнення громадянського суспільства з державою, де

юридично забезпечені і політично закріплені права і свободи особи;

2) виділення його як сфери позадержавних суспільних відносин.

В межах другого напрямку існує дві точки зору на співвідношення «політичного» і «соціального» у системі інститутів громадянського суспільства. Перша трактує громадянське суспільство як сферу неполітичного, недержавного характеру, сферу міжособистісних відносин. Представники другого підходу визнають громадянське суспільство політичним феноменом.

Громадянське суспільство як система суспільних відносин та інститутів має такі властивості: носить позадержавний характер та «самодіяльне існування», гарантує людині реалізацію її прав, висловлює різноманітні інтереси вільних членів суспільства.

Таким чином, громадянське суспільство являє собою суспільство зрілих громадян із високим рівнем економічної, соціальної, духовної, політичної культури, яке спільно з державою утворює розвинені політичні та правові відносини, взаємодіє з нею заради спільного блага; це суспільство вільних громадян, яке вільне від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага.

Основними передумовами процесу формування громадянського суспільства, на думку О. Михаловської, є «індивід, який має фундаментальні громадянські права і свободи; існування вільних від прямого державного втручання «зон», необхідних для створення інститутів громадянського суспільства; формалізована законність, свобода підприємництва, публічність, наявність у суспільстві прагнення злагодності, толерантності, взаємоповаги, які мають стати основою мотивації поведінки як окремого індивіда, так і суспільства в цілому».

Основною метою громадянського суспільства є представництво та реалізація інтересів усіх верств населення.

На думку А. Колодія, громадянське суспільство являє собою одну з підсистем суспільства, близьку до соціальної сфери суспільного життя. Автор вважає, що дана підсистема існує в кожному суспільстві, принаймні у зародковому стані. Дослідник зазначає: «як підструктура суспільної системи громадянське суспільство має складну внутрішню структуру, до якої входять компоненти інституційного плану і певний тип культури».

Аналізуючи структуру громадянського суспільства, дослідники виділяють чотири основні сфери:

– політичну (включає відносини по задоволенню політичних свобод та інтересів через політичну участь та входження в політичні або політизовані організації);

- економічну (перш за все, відносини власності);
- соціальну (формування та підтримка існування середнього класу);
- духовну (політична свідомість та життєвий досвід, а також наукові теорії та концепції).

Соціальна структура громадянського суспільства включає в себе наступні соціальні спільності: суспільно-політичні (партії, рухи, блоки, об'єднання, клуби), релігійні (конфесії, церкви, секти), професійні спілки, об'єднання людей певних соціальних категорій (підприємці, лікарі, ветерани, жінки, молодь), екологічні (товариства, рухи, клуби), спортивні (товариства, клуби, спілки, секції) та місцеві територіальні муніципальні утворення (місцеве самоврядування), територіальне громадське самоврядування.

Відповідно до інституційного підходу до структури громадянського суспільства входять наступні інститути: недержавні соціально-економічні відносини та інститути (власність, праця, підприємництво); сукупність незалежних від держави товаровиробників (наприклад, приватні фірми); громадські об'єднання та організації; політичні партії та рухи; сфера виховання та позадержавної освіти; система недержавних засобів масової інформації; сім'я; церква та інші.

З точки зору системного підходу громадянське суспільство кожної держави має такі ознаки: є різновидом соціальної (в широкому сенсі), керуючої та керованої системи, володіє певною суверенністю та ієрархічністю, стабільністю та динамічністю, відкритістю та адаптивністю, органічною єдністю та диференційованістю. Воно включає ряд підсистем: економічну, політичні, соціальну та духовну.

Структура громадянського суспільства може бути представлена з точки зору трьохсекторної теорії. При цьому важливим є аналіз в горизонтальній та вертикальній площині, тобто визначення положення громадянського суспільства в суспільній системі в цілому.

Горизонтальний поділ передбачає існування трьох рівноправних секторів, що виокремлюються по пріоритету діяльності. «Перший сектор» включає в себе державні та політичні інститути, «другий сектор» – ділові приватні організації та підприємства.

«Третій сектор» – приватні некомерційні організації. Першою відмінною ознакою цих організацій є те, що вони не мають одержання прибутку як основну мету своєї діяльності і не розподіляють отриманий прибуток серед своїх учасників. Друга відмінна риса – майно цих організацій не знаходиться в державній або муніципальній власності.

Під неприбутковим сектором розуміють сукупність (систему) груп населення та організацій, що не ставлять перед собою цілей збільшення особистого доходу безпосередньо через участь в роботі таких груп та організацій або через володіння ними.

«Третій сектор» розглядають як сферу активності, що розвивається між сім'єю та більш широким бюрократичним сектором прибуткового бізнесу та уряду. В рамках цієї концепції говорять про неприбутковий сектор, сектор добровільної активності, третій сектор, неурядовий сектор. Для всіх подібних організацій характерна діяльність заради суспільного добробуту.

Вертикальний поділ в рамках даної концепції вказує на наявність трьох рівнів – діяльнісного, рівня громадської активності (власне громадянського суспільства) та рівня негромадянської (криміналізованої) спільноти.

До необхідних умов життєдіяльності громадянського суспільства відносять: наявність у кожного члена суспільства достатньої приватної власності або законодавчо закріпленого права на дійсне співволодіння значною груповою власністю; наявність в суспільстві розвиненої соціальної структури, що відбиває різноманітність інтересів соціальних верств і груп населення; наявність правової держави, коли держава і громадяни однаково відповідальні один перед одним та перед законом, тобто коли державна влада і всі громадяни підпорядковані нормам права; наявність досить високого рівня громадянської культури населення.

До числа функцій громадянського суспільства відносяться:

- обмеження влади чиновників, у тому числі контроль і боротьба з правопорушеннями можновладців;
- контроль за дотриманням прав людини і зміцнення законності та правопорядку;
- спостереження за виборами, забезпечення більш високого рівня демократії, підвищення довіри до демократичного процесу;
- правове виховання громадян, роз'яснення їх прав і обов'язків;
- створення загальної атмосфери порозуміння та громадянської участі в житті країни;
- залучення різних суспільних груп і рухів в політичний процес, підвищення їх активності в захисті суспільних інтересів;
- вироблення альтернативних способів підвищення рівня суспільного добробуту, відмінних від бюджетного фінансування;
- забезпечення гласності та плюралізму шляхом інформування громадськості про послідовність в проведенні економічних і

політичних реформ.

Цей перелік можна продовжити такими функціями, як: самоорганізація і самоврядування у широкому різноманітті приватних інтересів, інтеграція суспільства через систему горизонтальних зв'язків і каналів інформації, створення базових форм міжособистісної солідарності, стимулювання правової нормотворчості тощо.

Виконання функцій громадянським суспільством можливе лише за умови наявності з його атрибутів, до яких належить:

– публічний простір, що формує передумови та забезпечує практичне втілення комунікації на різних рівнях та становлення громадської думки;

– конституційний захист організованого громадського життя індивідів.

Інститути громадянського суспільства здійснюють контроль над органами державної влади, сприяючи зниженню рівня конфліктності в суспільстві та сприяючи стабільності політичної системи. Важливу роль у налагодженні зворотного зв'язку між громадянським суспільством та державою відіграють політичні партії, громадсько-політичні рухи та ЗМІ.

До найбільш впливових громадських організацій належать профспілки. Вплив деяких громадських організацій, незважаючи на відсутність мети політичної діяльності, є суттєвим в суспільстві та державі. Наприклад, в Україні до таких організацій варто віднести Українську спілку промисловців та підприємців, Асоціацію міст України, Федерацію незалежних профспілок України та інші.

У системі самодіяльних організацій населення найважливішим компонентом громадянського суспільства є місцеве самоврядування, формою здійснення народом своєї влади задля самостійного і під власну відповідальність вирішення питань місцевого значення.

При розгляді питання про «замінники» громадянського суспільства необхідно звернути увагу на крайнощі та викривлення плюралізму – від монополізації влади до «тотального лобіювання», розглянути роль прихованих груп інтересів та основні риси клієнтелізму; проаналізувати корпоративізм і неокорпоративізм та роль останнього в сучасних демократичних політичних системах.

Тема 5. Глобальне громадянське суспільство.

Глобальне громадянське суспільство: поняття та сутність.

Причини появи глобального громадянського суспільства.

Основні актори глобального громадянського суспільства.

Сучасні інформаційні технології та глобальне громадянське суспільство.

Функціонування громадянського суспільства в світлі глобальних проблем сучасності.

При розгляді даної теми необхідно встановити передумови появи концепції глобального громадянського суспільства, причини формування та розвитку глобального громадянського суспільства, з'ясувати основних акторів, особливості функціонування на сучасному етапі розвитку суспільства, проаналізувати його зв'язок з глобалізацією та глобальними проблемами сучасності.

Ідея глобального громадянського суспільства бере свій початок в концепціях світового громадянства, міжнародного співтовариства, світової спільноти. Ще І. Кант передбачав виникнення права світового громадянства (*jus cosmopolitanum*), що поєднує громадян та держави в вищу республіканську співдружність. Цей союз він називає універсальним громадянським суспільством. Через два століття відбувається розвиток концепції міжнародного суспільства у роботах Х. Булла та М. Райта.

Держави розглядалися Х. Буллом як соціалізовані під впливом інших держав агенти. Вони об'єднуються в найбільш всеосяжну форму суспільства на землі – глобальну мережу взаємно визнаних неформальних традицій і формальних правил (дипломатичний протокол, посольства, багатосторонні договори, міжнародне право).

Поява співтовариства держав в Європі знайшла свій прояв у виникненні нової для того часу концепції міжнародного права. При цьому, як вважав Булл, для появи глобальних цивільних прав необхідне існування транс- і кроскордонної солідарності. Транснаціональні ідентичності можуть формуватися як в рамках суспільних груп, так і між державами. Для їх формування необхідно кілька умов: необхідна певна загальна характеристика (етнічність, релігія, форма держави, політична чи економічна система, відносний рівень розвитку); повинно бути виняткове ставлення по відношенню до інших держав, що поділяється представниками цієї ідентичності; має бути високий рівень позитивної (взаємовигідної) взаємозалежності.

Глобальне громадянське суспільство можна визначити, як сферу ідей, цінностей, інститутів, організацій, мереж і громадян, розташовану між сім'єю, державою і ринком, що діє поза національними товариствами, політиками та економіками.

Слід звернути увагу на те, що причинами виникнення і поширення концепції глобального громадянського суспільства в 1990-х роках є: відродження концепції громадянського суспільства, особливо в центральній Європі; усвідомлення крихкості світової системи, створеної екологічними рухами і рухами за мир; широким поширенням думки, що з розпадом комуністичної системи світ отримуватиме новий світовий порядок.

Поява ж самого глобального громадянського суспільства є наслідком двох причин. По-перше, важливість деяких міжнародних проблем (наприклад, охорона навколишнього середовища) призводить до появи громадських акторів, що вимагають міжнародного колективного управління цими проблемами силами національних урядів. По-друге, зростаюча необхідність створення міжнародних систем прийняття рішень, пов'язаних із глобальними проблемами, створює для національних спільнот перспективу втрати контролю над політичним процесом, оскільки держави стають більш автономними від своїх національних суспільств. В силу самої глобальної природи багатьох проблем держави вирішують їх на міжнародній арені, а не шляхом прийняття внутрішньополітичних рішень.

До основних властивостей глобального громадянського суспільства можна віднести наступне: воно є суспільною сферою захищеною від урядового втручання; має існувати спільність основних цінностей та ідентичності; характеристикою такого суспільства є формування груп та їх мережева взаємодія з мінімумом насильства і максимальною повагою принципу цивілізованого поділу сили між різними життєвими стилями.

Глобальне громадянське суспільство одночасно і підживлює процес глобалізації і реагує на нього.

Стосовно акторів громадянського суспільства слід зазначити, що важливими елементами глобального громадянського суспільства є неурядові організації (НУО) та міжнародні неурядові організації (МНУО). У найбільш узагальненому сенсі НУО – група, що складається з людей, які поділяють спільні інтереси, ідеології, культурні уподобання поза формальними державними органами. Важливою ознакою НУО є те, що люди самоорганізуються, а не використовують традиційні державні структури.

Виділяють три основних типи НУО:

- НУО, орієнтовані на дослідження, надання консультацій та поширення інформації серед осіб, які приймають рішення, і широкої громадськості;

- лобістські НУО – фокусують свою діяльність на захисті чи опозиції до конкретних політичних курсів, проведених урядами або міжнародними організаціями. Вони привертають увагу ЗМІ для тиску на уряди і використовують міжнародні форуми для озвучування своїх позицій;

- посередницькі НУО надають мережеві послуги. Вони встановлюють контакти (всередині країн і на міжнародній арені) і поширюють інформацію з важливих для них питань.

МНУО є лише одним з компонентів глобального громадянського суспільства. Громадяни, групи на місцях, коаліції та мережі також відіграють важливу роль у глобальних дебатах.

Одним з показників зростання глобального громадянського суспільства на сучасному етапі суспільного розвитку є так звані паралельні саміти. Це зустрічі МНУО, інших груп і громадян, які найчастіше проходять паралельно важливим міжурядовим зустрічам. Такі саміти є частиною неформального процесу прийняття рішень з супранаціональних питань. Роль самітів полягає у таких завданнях: визначення проблеми; встановлення правил; визначення напрямів політики; що забезпечить виконання прийнятих рішень (до механізмів відносяться дипломатичний тиск, ембарго або військове втручання тощо).

Таким чином, за основними характеристиками можна виділити три типи акторів глобального громадянського суспільства:

1. Організації захисту проблеми (Advocacy organizations), які намагаються вплинути на процес вироблення та проведення політики відповідно до своїх програмних цілей.

2. Обслуговуючі організації (Service organizations), які концентруються на наданні послуг іншим організаціям або групам громадян і на виконанні конкретних програм.

3. Незаконні самоврядні організації, які намагаються створити сферу дій, де норми і правила встановлюють вони самі і в яких обмежено вплив державної та міжнародної систем права. Звичайно, вони намагаються впливати на уряди у відповідності зі своїми конкретними інтересами, але це, швидше, є допоміжною стратегією.

Залежно від позиції акторів глобального громадянського суспільства щодо глобалізації виділяють наступні їх групи:

– прихильники глобалізації (союзники ТНК, прихильники «справедливої війни за громадянські права»), зазвичай ці актори близькі до урядів і бізнесу;

– противники глобалізації, вони бажають її звернути та повернутися до світу держав-націй (нові права, які позитивно ставляться до капіталізму, але виступають проти відкритих кордонів та розповсюдження глобального правового порядку; націоналісти і релігійні фундаменталісти та ін.);

– реформісти (найбільша група) – сприймають поширення глобального капіталізму як потенційно сприятливе для людства, але бачать необхідність в наданні процесу більш «цивілізованих» форм;

– представники альтернативного підходу, що не підтримують і не перешкоджають процесу глобалізації. Вони залишаються за його рамками і прагнуть діяти незалежно від урядів, міжнародних інститутів, ТНК і т.д.

Виділяють дві групи міжнародних громадських організацій і рухів. Перші спрямовують свою діяльність на захист прав людини та навколишнього середовища, проведення роззброєння, а також підготовку та підписання міжнародних договорів. Дані організації виконують місію забезпечення сталого розвитку, формування розгалужених комунікаційних мереж, сприяють соціально-політичним перетворенням та політичній модернізації країн та регіонів. Організації його типу взмозі вирішити проблеми лише шляхом об'єднання зусиль, вони не мають широких повноважень та важелів впливу на національні уряди, проте є майданчиком для об'єднання світового співтовариства для вирішення глобальних проблем людства.

Друга група організацій мають деструктивний, дестабілізуючий, а іноді і руйнівний характер. Дана група представлена терористичними міжнародними організаціями.

Слід звернути увагу на те, що на відміну від традиційних громадянських суспільств, які розвивалися в рамках усталених імперій або держав, глобальне громадянське суспільство з'явилося в умовах відсутності глобальної держави або світової імперії. Тому, хоча глобальне громадянське суспільство і змушене взаємодіяти з державами, воно заперечує верховенство держав або їх суверенних прав над «суверенними» правами громадян і співтовариств.

На рубежі ХХ–ХХІ ст. міжнародні неурядові організації частково взяли на себе вирішення проблем та виконання деяких соціальних функцій держави, які та не змогла виконувати достань ефективно.

Зростання ролі міжнародних неурядових організацій було

викликано такими передумовами як розвиток комунікаційних технологій та мережі Інтернет (які сприяють подоланню просторових бар'єрів, оскільки однодумці можуть збиратись та проводити різноманітні акції в мережі), посилення ролі ЗМІ як основного джерела інформування світового співтовариства про глобальні проблеми та суб'єкта тиску на національні уряду задля активізації вирішення таких проблем.

Середовище комунікації Інтернет: полегшує доступ до опублікованих даних, інформації і знань; знижує бар'єри для публікації і дозволяє громадянам і групам обійти традиційні перепони; полегшує швидкий зв'язок в планетарному масштабі; полегшує спільне використання інформаційних ресурсів; сприяє утворенню та підтриманню «віртуальних спільнот» людей із загальними інтересами.

На особливу роль міжнародних неурядових організацій в якості комунікаторів між урядами, міжнародними міжурядовими організаціями та громадянським суспільством вказує А. Етціоні. Зокрема, автор називає такі організації та їх мережі «транснаціональними комунітарними організаціями». На думку автора, «вони виконують важливі функції – формують масову свідомість, впливають на ціннісні орієнтації людей, тим самим сприяють зміні соціально значимої поведінки».

А. Етціоні вважає, що діяльність транснаціональних комунітарних організацій «результативна лише там, де вона завершується інституціональними актами: прийняттям нових законів, винесення судових рішень або діями державних органів».

В травні 2000 року в рамках ООН відбувся форум неурядових організацій, на якому було прийнято рішення про заснування на постійній основі Асамблеї громадських суспільних організацій, що має скликатись в рамках ООН напередодні сесії Генеральної Асамблеї кожні два-три роки. Це свідчить про визнання світового громадянського суспільства і його ролі у вирішенні глобальних проблем.

Отже, глобальне суспільство – це спільна діяльність людей, сукупність відносин, яка формується в результаті реалізації спільних інтересів та виробництва спільних благ на глобальному рівні. Такими спільними інтересами (благами), на думку Дж. Модельські, виступають міжнародний мир, безпека, збереження територіальної та політичної цілісності суб'єктів, регуляція економічних відносин. Реалізація таких інтересів забезпечить створення всесвітньої мережі відносин між людьми як суб'єктами світової життєдіяльності.

Глобальна громадянська спільнота, уряди та міжурядові

організації можуть створити досить ефективний сукупний потенціал у разі реалізації сценарію активного та повноцінного співробітництва для підготовки глобального порядку денного, спрямованого на мінімізацію глобальних ризиків або управління такими ризиками. Такий порядок денний має складатися з адекватної оцінки головних напрямів діяльності, реалістичних стратегічних довгострокових проєктів та програм випереджувальної дії, що ґрунтуються на наукових знаннях та експертному досвіді.

Тема 6. Правова держава як об'єкт політологічних досліджень.

Передумови дослідження сутності правової держави.

Поняття та ознаки правової держави.

Права людини та їх гарантії в Україні як один із головних принципів правової держави.

При підготовці до даної теми необхідно встановити теоретичні підходи до визначення правової держави, значення правової держави для розвитку соціальної демократії, конституційні гарантії прав людини в Україні.

Поняття «правова держава» виникло у ХІХ столітті, хоча вже відомі мислителі античності зверталися до пошуків принципів, форм і конструкцій узгодженої взаємодії влади і права.

В рамках першого питання необхідно розглянути погляди на сутність правової держави в період Античності, в Середньовіччі, в Новий час і епоху Просвітництва, а також на сучасному етапі.

Досвід наукового осмислення сутності правової держави сягає спадщини видатних європейських мислителів – Сократа, Платона, Аристотеля, Цицерона, Н. Макіавеллі, Г. Гоббса, Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, Ж. Бодена, Ш. Монтеск'є, Б. Спінози, Т. Пейна, А. де Токвіля, І. Бенґама, Г.В.Ф.Гегеля, К. Маркса, Ф. Енгельса та ін.

В Україні окремі ідеї правової державності розроблялися у працях С. Оріховського, С. Яворського, Г. Сковороди, М. Драгоманова, М. Грушевського та інших мислителів. Вони розвивали ідеї природного права, свободи людини, суверенітету народу, справедливих законів тощо.

В українській політико-правовій думці окремі положення теорії правової, соціальної державності належать О. Кістяківському, М. Владимирському-Буданову, Ф. Леонтовичу, В. Липинському, С. Дністрянському та ін.

Слід мати на увазі, що історично в основу концепції правової держави як політико-правового ідеалу лягли дві ідеї: правління (панування) права як антитеза правління сильних людей (rule of law not rule of men); право має базуватися на розумі, а не бути лише проявом сили і влади.

Правова держава – форма організації державної влади, за якої верховенство в усіх сферах життя належить правовому закону.

Ознаками правової держави є: верховенство і панування права в широкому розумінні і закону у вузькому розумінні; принцип розподілу влади; пріоритет прав і свобод особистості; соціальна захищеність; соціальна справедливість; чітке розмежування функцій держави і суспільства; створення антимонополістичного механізму, який унеможливує зосередження владних повноважень в певній ланці або інституті; закріплення в законі та реалізація в житті суверенності державної влади; формування суспільством на основі норм виборчого права законодавчих органів і контроль за формуванням і втіленням законодавчої волі в законах; відповідність внутрішнього законодавства загальноприйнятим нормам і принципам міжнародного права; взаємна відповідальність держави і особи; наявність громадянського суспільства.

До числа додаткових чинників і умов становлення правової держави, можна віднести: подолання правового нігілізму в масовій свідомості; вироблення високої політико-правової грамотності; розмежування партійних і державних функцій; встановлення парламентської системи управління державою; політико-правовий плюралізм; вироблення нового правового мислення і правових традицій.

В Конституції України закріплено такі ознаки правової держави: принцип верховенства права (ч. 1 ст. 8); здійснення державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (ч. 1 ст. 6); вищий пріоритет прав і свобод людини та громадянина (ч. 1 ст. 19); незалежність суду (ч. 1 ст. 126); законність управління (ч. 2 ст. 19); правовий захист людини від порушення її прав державною владою та місцевим самоврядуванням з наступним відшкодуванням за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди (ст.ст. 55, 56).

Конституцією передбачені особисті, політичні, економічні, ідеологічні та юридичні гарантії прав людини.

До перших належать: право на захист передбачених законом прав і свобод людини та громадянина в суді, в Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, в міжнародних судах чи

відповідних міжнародних організаціях; право на відшкодування матеріальних і моральних збитків, заподіяних державними органами, органами місцевого самоврядування та їх посадовими особами; право знати свої права та обов'язки; право на правову допомогу; право не виконувати явно злочинні накази; право на індивідуальну юридичну відповідальність і тільки за провину; право відповідати тільки за діяння, скоєні в часі та просторі дії нормативно-правового акта; право не нести відповідальності за відмову свідчити або давати пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначене законом; право засудженого користуватися всіма правами людини і громадянина за винятком обмежень, визначених законом і встановлених вироком суду.

Під політичними гарантіями слід розуміти політичний плюралізм і свободу політичної діяльності, що не заборонена законодавством (ст. 15); реальне визнання народу єдиним джерелом влади і здійснення державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову (ст 5, 6), обмеження діяльності ультрарадикальних політичних організацій і т. д.

Найголовнішими економічними гарантіями є: конституційні положення про рівність усіх форм власності та їх захист державою; справедливість і неупередженість розподілу суспільного багатства; гарантування приватної власності і т. ін.

До ідеологічних гарантій відносять: ідеологічну багатоманітність суспільного життя, відсутність державної (обов'язкової) ідеології та цензури; забезпечення вільного розвитку мов; сприяння «консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України».

Юридичні гарантії передбачать: юридичне закріплення гарантій прав і свобод; створення широкої системи охорони й захисту державою прав і свобод, яка забезпечувала б їхнє реальне використання та надійний захист від будь-яких посягань; розвиток суспільно-політичної активності громадян; активізація діяльності об'єднань громадян, які сприяють охороні й захистові прав і свобод; державний і громадський контроль за станом забезпечення прав, свобод і обов'язків.

Тема 7. Теоретичні моделі стратегій співпраці громадянського суспільства і держави.

Еволюція поглядів на співвідношення держави та громадянського суспільства у політичній думці.

Формування механізму взаємодії інститутів громадянського суспільства і держави.

Теоретичні моделі інтерації громадянського суспільства і держави.

При розгляді даної теми необхідно проаналізувати такі питання: поняття та складові механізму взаємодії держави та громадянського суспільства, основні типи та теоретичні моделі співпраці держави та громадянського суспільства.

На рубежі ХХ-ХХІ ст. сформувалися стійкі моделі співрозвитку механізмів державного та суспільного контролю, з'явилися нові технології суспільно-державного партнерства, що відображають необхідність в управлінні та регулюванні соціального розвитку, які повному висвітлили проблеми розвитку громадянського суспільства.

Практики взаємодії суспільства та влади, виявляючись через соціальні форми та механізми суспільної участі, з необхідністю формують смислове поле категорії «громадянське суспільство». У центрі подійних практик, що характеризують сучасне громадянське суспільство, виявляються нові суб'єкти впливу та простору позиціонування їхніх соціальних зв'язків (у тому числі соціального капіталу). У вітчизняній та зарубіжній науці останніми роками обґрунтовується необхідність пошуку якісно нових підходів, що дозволяють пояснити поведінку соціальних суб'єктів та природу суспільної участі. З часом змінюються уявлення про типи та форми взаємозв'язку та взаємозалежності держави та суспільства.

Механізм взаємодії громадянського суспільства і держави представляє собою відносно впорядковану систему структур і відносин, за допомогою яких досягаються цілі індивідів та їх колективних утворень, з одного боку, і забезпечується їх державне регулювання, з іншого боку.

Уявлення про співвідношення держави і суспільства трансформувались від ідеї призначення людського співтовариства для служіння державним інтересам до ідеї про службову функцію держави по відношенню до суспільства і формування концепції громадянського суспільства.

В період Античності державу сприймали як колективність особливого роду, що виникла заради потреби життя, але існує як

самодостатній стан суспільства (Аристотель, Платон, Сократ, Цицерон). Оскільки держава в цей період розумілась як синкретичне продовження суспільного колективу і єдине вираження його політичної дії, про співпрацю суспільства з державою з тих чи інших питань мова не йшла.

У Середньовіччі виділяються теологічні концепції співвідношення суспільства і держави А. Августина та Ф. Аквінського. Ці мислителі в політико-правовій сфері дотримувалися схожих з античними авторами поглядів – споконвічного призначення людського співтовариства для служіння державним (які визначені Божественною волею) інтересам. Відповідно держава та суспільство в цей період починають співпрацювати з окремих питань.

Подальша еволюція уявлень про взаємодію держави і суспільства зумовлена становленням концепцій природного права ліберальної доктрини (Г. Гроцій, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та ін.). Тут з'являється ідея про службову функцію держави, її розглядають як інструмент, за допомогою якого суспільство забезпечує реалізацію своїх інтересів. На цьому етапі формуються взаємодоповнюючі концепції громадянського суспільства і правової держави. Можна вважати, що цей етап триває і понині.

В цей період налагоджується механізм взаємодії держави та суспільства, відбувається інституціоналізація такої взаємодії, до нього долучаються все більше сфер.

Отже, суспільство продуктивно функціонує та розвивається тільки тоді, коли відбувається постійна та ефективна взаємодія держави та громадянського суспільства.

У кожній країні формується своя система такої взаємодії. Проте накопичений світовий досвід дозволяє виокремити кілька її типів.

Перший виникає, коли держава виконує свої функції як суто політичний інститут, інструмент володарювання. Його завдання: зміцнення позицій групи, яка досягла влади, тобто легітимності правлячого режиму. Взаємодія держави з громадянським суспільством будується за принципом володарювання і підлеглості. Конкретні форми активності громадянського суспільства тут залежать від типу політичного режиму. У тоталітарному режимі вона може бути повністю усунута, відповідно співпраця щодо будь-яких проблем неможлива. В демократичному – проявляється через діяльність політичних партій, груп інтересів, електоральної активності громадян, а отже у суспільства є реальна можливість впливати на державу, а також налагоджувати чіткі механізми взаємодії з нею щодо широкого спектру питань.

Другий утворюється, коли держава має головною метою врегулювання та упорядкування соціальних взаємин людей. Тут ми маємо місце відносини керуючих і керованих. Громадянське суспільство представлене людьми, що вступають в асоціацію один з одним не для діалогу з владою, а для самостійної реалізації власних інтересів у різних сферах. На Заході така активність спирається на домінуючий в суспільстві середній клас. В Україні ж на даний час він недостатньо широкий, що гальмує процес побудови громадянського суспільства.

Третій тип взаємодії характеризується тим, що держава виступає як парapolітичне об'єднання громадян, як сукупність специфічних, ієрархізованих організацій, завдання яких полягає в реалізації інтересів суспільства і наданні людям конкретних практичних послуг. Громадянське суспільство контактує з державою навіть не як партнер, а як клієнт, що отримує послуги. Такий тип держави спостерігається в розвинених індустріальних країнах (наприклад, Великобританія). Ключові питання життєдіяльності суспільства вирішуються переважно самим громадянським суспільством, а у випадку неспроможності останнього держава надає йому послуги з реалізації прав та усунення дисбалансів.

Один із сучасних українських політологів В. Карасьов відповідно стратегіям громадянського суспільства виділяє дві моделі: американську і європейську.

Американська модель заснована на ліберально-конституційній демократії, для якої характерне громадянське суспільство. Вона втілена в політичній та конституціональній системі США. Її особливості: поділ влади, інституціолізоване вето, двопалатний парламент. Це все формує механізм взаємозв'язків між державою і суспільством (громадську політику). А партії функціонують як електоральні апарати, які висувають кандидатів на вибори. У міжвиборчий період найбільш значніше впливають на владу позапартійні об'єднання (громадські асоціації, групи спеціальних інтересів, що лобіюють конкретні галузі, регіони і т.д.). Проте вони, на відміну від партій, не настільки масові і носять тематичний характер. За цієї моделі слід розширювати мережу неурядових громадських організацій.

Європейська модель взаємодії держави та громадянського суспільства базується на постулаті суверенної демократії, заснованої на владі народу, яка характерна для Європи. Провідну роль у взаємодії держави та громадянського суспільства тут відіграють партії. Групи тиску діють або через них, або через механізми виходу безпосередньо

на уряд.

Система української демократії ближче до європейської моделі. Але при цьому слід зауважити, що на сучасному етапі відбувається трансформація європейської моделі: зростає роль мас-медіа, посилюється вплив на політику різного роду громадських і неурядових об'єднань, в тому числі міжнародних. Все це викликано процесами глобалізації в світі, що також відноситься і до України.

Найбільш докладною є класифікація моделей взаємодії держави та громадянського суспільства, що виокремлює кілька великих груп: партнерство («модель садівника», «модель діалогу» та «модель архітектора»), домінування (патерналістська модель та модель «привідних ременів»), відсутність взаємодії (або модель ігнорування) та конфронтація (модель «боротьби з противником» і модель «громадянської непокори»). Визначення цих моделей приведені в термінологічному словнику наприкінці посібника.

Важливо відзначити, що в реальній ситуації завжди існує поєднання кількох видів подібних моделей, однак у більшості випадків можна виділити переважаючу модель.

Тема 8. Механізм ефективної взаємодії держави та громадянського суспільства.

Політико-правова основа взаємодії між неурядовими організаціями та державними структурами в Європі.

Інституційна основа взаємодії громадянського суспільства та уряду.

Державна політика та механізм фінансування неурядових організацій та громадських ініціатив.

При підготовці до даної теми необхідно звернути увагу на такі складові механізму взаємодії держави та громадянського суспільства в зарубіжних країнах, як політико-правова, інституційна, організаційна та фінансова.

Документи, що визначають політику співробітництва (ДПС) є результатом спільних зусиль і переговорів обох сторін. Вони можуть бути різні за формою:

- від двосторонніх офіційних угод (наприклад, договори, укладені між державою й громадянським суспільством Великобританії),

- до угод «де-факто», прийнятих у вигляді державних програм урядом (Хорватська програма співробітництва) або парламентом

(Концепція розвитку громадянського суспільства Естонії),

- або односторонніх заяв з вираженням зобов'язань сторони (Державна стратегія Угорщини відносно громадянського суспільства).

З назви такого документа звичайно випливає, чи є він одностороннім або двостороннім, а також чи має він юридичну силу, яка робить його обов'язковим для виконання. Так, угода між урядом і суспільним сектором Уельсу оформлює зобов'язання уряду і є юридичним документом, у той час як англійський угода являє собою лише «меморандум» про взаємини між урядом і третім сектором. Естонська концепція розвитку громадянського суспільства була прийнята парламентом і відбиває цінності, принципи й процедури, покликані активізувати участь громадян у житті держави. У хорватській програмі прямо говориться, що вона не є юридично обов'язковим документом, але являє собою основу для майбутнього співробітництва.

Існує два основні підходи до формування змісту документа про політику співробітництва:

- намітити загальну основу майбутнього співробітництва, а деталі виробити в процесі його реалізації (у Великобританії й Данії),

- прийняти текст, у якому докладно розписані різні аспекти майбутнього співробітництва і його реалізації (Естонська концепція розвитку громадянського суспільства).

Угоди, заяви, хартії й стратегії такого роду, зазвичай, містять наступні розділи:

- представники – тут перелічені структури, які представляють сторони в процесі прийняття й реалізації ДПС, механізми їх висування, їх мандат, відповідальність і обов'язки;

- принципи взаємодії;

- загальний огляд напрямків співробітництва, а також конкретні інструменти співробітництва;

- питання фінансування – зобов'язання по прийняттю кодексу оптимальної практики фінансування (Договір Великобританії), опис різних механізмів фінансування для підтримки суспільного сектору (довгострокові, короткострокові програми фінансування), зобов'язання по створенню системи оподаткування, що містить прямі й непрямі стимули для діяльності третього сектору (Естонська концепція), зобов'язання по розробці законодавства, що сприяє фінансовій стійкості третього сектору, що й забезпечує фінансування організацій незахищених груп населення (Хорватська програма співробітництва й Угорська державна стратегія);

- реалізація – строки та рівень реальної готовності уряду

дотримуватися принципів і цінностей, визнаних у цьому політичному документі.

Конкретний зміст політичного документа про співробітництво може бути різним залежно від правової природи цього документа, рівня співробітництва між двома секторами, законодавчих, політичних і суспільних традицій даної країни, а також від державного органа, що прийняв документ.

Інституційні механізми взаємодії неурядових організацій та держави представлені такими інститутами:

- парламент – типовою інституційною формою співробітництва тут є спеціалізовані комітети, що займаються питаннями НУО (наприклад, у Німеччині в структурі Комітету зі справ родини, літніх громадян, жінок і молоді функціонує Підкомітет по цивільній активності, в Угорщині з початку існує парламентський Комітет з підтримки організацій громадянського суспільства);

- уряд та його структурні підрозділи. Так, в Угорщині в 1998 р. при апараті прем'єр-міністра був створений Департамент по зв'язкам із громадянським суспільством;

- міністерства, в рамках яких форми співробітництва відповідають численним функціям держави у відношенні НУО, включаючи фінансування, забезпечення участі громадських організацій у розробці політики, а також у деяких випадках надання НУО інших видів підтримки. Це найпоширеніша форма інституціонального співробітництва із НУО;

- офіційні консультативні органи в складі держструктур і неурядових організацій (наприклад, Рада уряду Республіки Словаччина по роботі з неурядовими некомерційними організаціями, Датський комітет добровольчої роботи при Міністерстві соціальних питань);

- агентства або управління, що діють під егідою окремих міністерств;

- спеціалізовані структури (наприклад, британська Комісія з добродійності);

- комітет або підкомітет, що займається неурядовими організаціями, що утворюються при місцевій раді або відповідні відділи при мерії;

- новаторські приклади співробітництва на місцях (бюро консультацій для громадян, телекотедржі),

Державна фінансова підтримка може надаватися у формі: оплати за товари й послуги, що перебувають у віданні держсектора; у формі програмної підтримки діяльності НУО.

Існує два основні типи державного фінансування НУО:

– пряме фінансування – фінансування виділяється з держбюджету центрального або місцевого рівня безпосередньо організації, тобто включене в бюджетні витрати на даний фінансовий рік. Це не означає, що кошти надходять безпосередньо з рахунку Державного казначейства на рахунок НУО – як правило, вони проходять через різні державні агентства (міністерства, державні й інші фонди і т.д.);

– непряма підтримка – непряма фінансова підтримка не припускає безпосереднього перерахування коштів або передачі майна, а замість цього являє собою пільгу, яка дозволяє НУО використовувати свої засоби на досягнення статутних цілей, а не на оплату інших фінансових зобов'язань. Така допомога фігурує в держбюджеті не як видаткова стаття, а скоріше як недоотриманий дохід (наприклад, у випадку надання податкових пільг податки, які не вносяться до бюджету, вважаються непрямою підтримкою).

Тема 9. Типи взаємодії та механізм підзвітності державної влади громадянському суспільству.

Політичний тип взаємодії та його різновиди.

Правовий тип взаємодії та особливості публічно-правової взаємодії.

Технології, що забезпечують підзвітність державної влади громадянському суспільству.

При підготовці до даної теми слід розглянути три типи взаємодії громадянського суспільства та держави: політичний, приватно-правовий та публічно-правовий, встановити складові механізму підзвітності підзвітності державної влади громадянському суспільству.

Об'єктом контролю з боку громадянського суспільства по відношенню до держави є державний апарат – спеціально створена постійно діюча ієрархічна система державних органів, установ та посадових осіб, які здійснюють державну владу, що реалізують завдання та функції держави.

В залежності від сфери застосування та особливостей реалізації можна виділити три основні типи взаємодії громадянського суспільства та держави: політичний, приватно-правовий та публічно-правовий.

До політичного типу можна віднести такі різновиди взаємодії:

– у процесі формування законодавчих (представницьких)

органів державної влади всіх рівнів та виборів президента;

- у процесі здійснення державними органами своїх функцій;
- у процесі контролю з боку громадянського суспільства за здійсненням функцій державних органів;
- експертно-консультаційна взаємодія;
- інформаційна взаємодія, що включає: інформування суспільства про хід та результати діяльності державних органів; участь громадянського суспільства у виробленні державними органами управлінських рішень, удосконаленні діяльності державних органів, а також в обговоренні проектів нормативних правових актів за допомогою інформаційно-телекомунікаційних технологій;
- взаємодія у сфері забезпечення національної безпеки;
- взаємодія при формуванні юридичних норм, що включає: участь професійних об'єднань громадян та недержавних організацій у розробці проектів нормативних правових актів; громадське обговорення проектів нормативних правових актів; проведення громадської експертизи проектів нормативних правових актів; народна законодавча ініціатива.

Виділяють два крайні варіанти політичного типу взаємодії: ліберальний (громадянське суспільство абсолютно панує над державою) та комуністичний (держава абсолютно панує над громадянським суспільством).

У приватно-правовому типі взаємодії встановлено юридичну рівність та автономію всіх суб'єктів. При цьому значення правового статусу осіб не враховується, що зумовлює їхнє однакове положення у змісті правовідносин.

Дещо по-іншому характеризується публічно-правовий тип взаємодії, в якому найважливіше місце посідають питання субординації та підпорядкованості. У цій сфері стикається, з одного боку, компетенція державних органів та їх посадових осіб, з іншого боку, пасивна воля підвладних осіб, що діють згідно з приписами актів державних органів та посадових осіб. Саме у сфері публічно-правових відносин виділяють владні та невідні суб'єкти.

У демократичній державі залежність та підзвітність державної влади громадянському суспільству здійснюється, в першу чергу за допомогою основного політичного ланцюга та постійно діючого контуру інформаційно-комунікаційних взаємодій між громадянським суспільством і державною владою. Основний політичний ланцюг включає: багатопартійну систему; виборчий механізм; парламент, який має на меті представлення та вираження волі народу в системі публічного управління, а також виконання ключової ролі в системі

органів державної влади в рамках принципу поділу влади.

Контур інформаційно-комунікаційних взаємодій між державною владою та громадянським суспільством утворюють канали комунікацій «суспільство-влада» і «влада-суспільство». Сюди, в першу чергу, слід віднести громадську думку, лобізм та PR.

Механізм громадської думки у демократичній державі є справжньою «четвертою владою». Її можна визначити як достатньо консолідовану групову думку частини суспільства або суспільства в цілому з будь-якого проблеми, приводу чи події, яка отримує публічний вираз через проведення масових акцій або через засоби масового інформування.

Для запобігання маніпулюванню громадською думкою, необхідною є наявність безлічі альтернативних джерел інформації та забезпечення свободи доступу до таких джерел для всіх інститутів громадянського суспільства та окремих громадян.

Механізм громадської думки забезпечує як становлення та розвиток самого громадянського суспільства, так і його інформаційно-комунікаційні взаємодії з державною владою.

Ще одним механізмом взаємодії є лобізм, що передбачає механізм захисту інтересів значних економічних суб'єктів та груп інтересів, в тому числі вирішення політичних питань на користь чийось інтересів шляхом впливу на законодавців, уряд та інших посадових осіб. Основне завдання лобістської діяльності – домогтися відображення та закріплення в нормативних правових актах, що приймаються, і рішеннях правозастосовного характеру приватних інтересів груп тиску, до яких слід віднести профспілки, корпоративні, громадські організації, групи та об'єднання.

Суб'єктами лобізму є і різноманітні некомерційні організації. Для них лобізм являє собою один із основних інструментів досягнення цілей та результатів їх діяльності. У демократичних державах НКО є потужним фактором лобіювання, і саме вони насамперед виступають противагою лобістським устремлінням суб'єктів економічної діяльності та державної бюрократії.

У демократичних державах процес лобіювання здійснюється за триланковою схемою: групи тиску (як суб'єкт лобіювання) – професійні лобісти або лобістські організації (як посередники) – державні службовці та депутати (об'єкти лобізму). Основним принципом здійснення лобістами та лобістськими організаціями своєї діяльності є публічність.

У випадку, коли суспільство та влада нехтують механізмами лобіювання чи не визнають або ігнорують їх, лобіювання все одно

продовжує здійснюватись, проте воно переходить в тіньому площину та викликає зростання рівня корупції, причому всіх її форм: як «жорскої», так і «м'якої».

До позитивних сторін цивілізованого лобізму як інформаційно-комунікаційного механізму зворотного зв'язку у системі «влада – суспільство» можна віднести:

- забезпечення постійного контролю та впливу інститутів громадянського суспільства на органи державної влади і, в результаті – більшої відкритості та прозорості її діяльності;

- створення широких легітимних можливостей участі широких верств населення у формуванні та реалізації державних рішень як специфічної форми прояву політичного плюралізму;

- стимулювання самоорганізації та активності громадянського суспільства, залучення до практичної участі у державному управлінні громадських структур, а також кваліфікованих фахівців та управлінців із недержавної сфери, що є максимально зацікавленими у реалізації своїх корпоративних, економічних та професійних інтересів;

- формування каналу активного зворотного зв'язку в рамках системи публічного управління, який є основою оперативного розширення інформаційної системи та постійної актуалізації та акцентування проблемної бази прийняття державних рішень;

- взаємне врівноважування та певною мірою примирення різноспрямованих приватних та групових інтересів у політичній, економічній та соціальній сферах, що сприяє знаходженню точок дотику та досягнення в рамках певних домовленостей взаємовигідного співробітництва різних політичних сил та груп тиску при прийнятті управлінських рішень.

Ключовим механізмом ефективної інтеракції державної влади в демократичній державі з громадянським суспільством є механізм зв'язків із громадськістю або public relations (PR), що являє собою невід'ємну частина інституту сучасного політичного управління.

У державному управлінні механізм PR – це механізм планованого та керованого спілкування та інтеракції органів державної влади з громадянським суспільством та його інституційними структурами, функціонування якого ґрунтується на взаємній довірі та партнерських відносинах, знанні та повній поінформованості та який покликаний компромісно враховувати та реалізовувати як загальнозначущі інтереси розвитку і держави, і приватні індивідуальні і групові інтереси.

Механізм зв'язку з громадськістю має інформаційну природу і є одним з різновидів інформаційного управління, оскільки базується на

наданні громадськості спеціальними службами та через уповноважених посадових осіб певним чином підготовленої інформації. Це породжує внутрішню певну загрозу державної PR-діяльності. Зокрема, PR-діяльність з боку держави може використовуватись не для встановлення та підтримки реальних партнерських взаємовідносин та взаємодій з суспільством та його об'єктивного інформування щодо діяльності державного апарату, а й для маніпулювання громадською думкою в інтересах правлячих соціальних груп та політичних партій або у особистих інтересах окремих державних службовців.

Таким чином, для публічно-правового типу взаємодії громадянського суспільства та державного апарату характерна пряма владна діяльність державних органів. Проте суб'єкти громадянського суспільства, не маючи державно-владних повноважень, можуть впливати на державний апарат шляхом участі у виборних процедурах, експертизі нормативних правових актів, здійсненні моніторингу та контролю.

Тема 10. Організаційні форми взаємодії державних органів з громадськими об'єднаннями.

Процедури взаємодії влади з суспільством. Рівень інформування.

Рівень консультацій.

Рівень активного залучення.

Діалог як основна форма співробітництва.

Оптимізація взаємодії держави з інститутами громадянського суспільства.

При підготовці до даної теми слід розглянути основні процедури, в рамках чотирьох рівнів інтеракції: інформування, консультацій, активного залучення та діалогу, встановити шляхи оптимізації співпраці інститутів держави та громадянського суспільства.

Залучення громадян до участі в прийнятті державних рішень має будуватися на таких принципах, як принцип довіри влади до пересічних громадян, принцип відкритості влади, принцип об'єктивності, принцип прямого спілкування та зворотного зв'язку.

Документи Ради Європи та практики зарубіжних країн визнають декілька рівнів політичної участі:

- доступ до інформації;
- консультація;

- активне залучення (партнерство);
- діалог як всеосяжний вимір участі та залучення, який є основною формою співробітництва.

Доступ до інформації – критична умова для участі, коли влада інформує громадськість про процес, типи документів, які вони хочуть прийняти або діяльність, в якій хочуть взяти участь. Цей рівень не потребує інтенсивної взаємодії між державним органом та громадськістю.

До інструментів та механізмів впровадження можна віднести:

- доступ до важливої, точної та своєчасної інформації про процес, проекти документів, довідкові документи про посадових осіб, які приймають рішення;
- публікація дослідження для розуміння питання та розробки рішень;
- лінія для часто задаваних питань або інші канали для інформації у вигляді запитань та відповідей;
- веб-сайти державних органів;
- електронні повідомлення про можливості участі;
- кампанії щодо підвищення обізнаності для просування можливостей участі;
- записи з публічних слухань, нарад та дискусій, що дозволяють інформувати людей у режимі реального часу.

Прикладом є впровадження Нідерландах програма «Відкрита муніципальна інформація», мета якої – зібрати суспільно значущі державні дані та опублікувати їх у єдиній та інтегрованій формі як відкритий ресурс. Громадяни можуть створювати інноваційні програми, візуалізації, веб-сайти та аналізувати і пропонувати нові рішення своїм муніципалітетам. Дана програма доступна в інтернет пошуку.

До найбільш популярних форм інформування, що використовують європейські країни на місцевому рівні варто віднести:

- звернення громадян – є джерелом відомостей для державного апарату про проблеми громадян та виконують правозахисну, інформаційну та комунікаційну функції;
- регулярні зустрічі з мером та членами місцевих рад – в рамках інтерактивного управління громадяни залучаються до процесу надання послуг та встановлення відповідних місцевих стандартів;
- відкриті засідання муніципальних рад – проводяться як правило за конкретною темою;
- відкриті зібрання громадян – використовується у невеликих містах. Так, так у Нідерландах такі збори організовуються самим

муниципалітетом або місцевими відділеннями політичних партій, в Данії на них міська влада роз'яснює громадянам ті чи інші аспекти свого політичного курсу, відповідають на питання, що їх цікавлять, і вислуховують критику, в Іспанії в муниципалітетах з населенням менше 100 осіб функціонує режим «відкритої ради» (*consejo abierto*), до складу якої входять мер та «народні збори» (*asamblea vecinal*), що складається з громадян, які мають політичні права, яка виконує функції муніципального представницького органу.

Рівень консультації включає запрошення громадськості до вираження думок, коментарів, поглядів та зворотного зв'язку щодо конкретних документів або порядку денного. Цей метод участі будується на реагуванні по мірі залучення громадськості на заклик державних органів. Консультація є особливо важливою для формулювання політики та для фази вивчення її впливу.

Основні інструменти та механізми цього рівня можуть включати:

- консультації онлайн або особисті зустрічі (фокус групи, панелі, громадські дискусії, семінари експертів тощо) для обговорення формулювання, реалізації та оцінки політики спільно з громадськістю;
- механізми відстеження ходу реалізації, такі як опитування, онлайн запитальники та опитування для збору пропозицій та заявленого інтересу від різних зацікавлених сторін;
- відкриті пленарні сесії та засідання комітету для забезпечення проведення дискусій під час прийняття рішень.

Громадські онлайн-консультації діляться на чотири етапи: 1) відкрита консультація: коли громадськість просить надати коментар; 2) закрита консультація: коли всі отримані коментарі фільтруються модератором; 3) публікація зворотного зв'язку: коли публікується зворотний зв'язок, відібраний модератором; 4) результат консультації: коли детальна доповідь про результати консультацій стає доступною громадськості. Подання коментарів здійснюється через просту онлайн-форму, електронну пошту або телефоном.

До найпопулярніших форм участі рівня консультацій слід віднести:

- опитування з різних питань місцевого життя;
- громадські слухання – обговорення актуальної проблеми для даного міста чи регіону, що супроводжується вираженим підсумком у вигляді підсумкового голосування, що дозволяє визначити позицію учасників слухань щодо цієї проблеми;
- безпосередні консультації із населенням у процесі ухвалення місцевою владою окремих рішень.

Рівень активного залучення (партнерства) відноситься до співпраці та спільних обов'язків на всіх етапах процесу прийняття рішень як найвищий ступінь участі (наприклад, складання порядку денного, визначення питань, розробка проекту документа, прийняття рішення, виконання).

До інструментів та механізмів тут варто віднести:

- робочу групу або комітет, сформований як постійна або тимчасова експертна група для рекомендації кращих варіантів;
- спільну розробку проекту документа: активне залучення у процес розробки законопроекту,
- спільне ухвалення рішень, наприклад, у складанні бюджету;
- стратегічне партнерство, коли НУО та держоргани формують партнерство для імплементації політики.

До провідних форм активного залучення (партнерства) можна віднести:

- дорадчі ради та комісії можуть створюватися за основними напрямками муніципальної діяльності. Так, у Бельгії одні дорадчі ради формуються відповідно до вимог законодавства (наприклад, щодо планування в галузі охорони навколишнього середовища, а також з управління громадськими бібліотеками), інші – з ініціативи самої муніципальної ради (наприклад, щодо забезпечення безпеки на дорогах або ж щодо міжнародному співробітництву);

- погоджувальні комісії утворюють своєрідний інституціональний механізм, що дозволяє легально вирішувати спірні питання та виробляти рекомендації щодо гармонізації міжгрупових відносин та запобігання конфліктам;

- громадське журі – популярні в англосаксонських країнах – скворюються на короткий термін та складаються із представників різних верств населення, які отримали персональні запрошення увійти до складу журі; досконально вивчають те чи інше питання місцевого політичного життя, одержують по ньому повну інформацію та опитують «свідків». Ними зазвичай є місцеві посадові особи, а також спеціалісти у відповідній галузі. Потім протягом трьох – п'яти днів з цього питання проводиться дискусія і виноситься «вердикт», який є відповідними рекомендаціями для місцевої влади. Так, у Великобританії громадські журі зазвичай формуються для розгляду питань, з яких у місцевої влади є сумніви щодо того, які саме дії слід вжити;

- партисипаторне бюджетування – являє собою можливість для громадян розподіляти певну частину бюджету одного з рівнів на власний розсуд. Це найвища форма залучення, що передбачає публічне

управління. За допомогою цієї форми населення може через різні інститути громадянського суспільства представляти свої пропозиції щодо фінансування певних проектів з муніципального бюджету та включення до нього тих чи інших статей. Ці пропозиції потім піддаються експертній оцінці. На основі пропозицій, які отримали схвалення, власне, і формується партисипаторний бюджет. Воно поширено у Франції, ФРН, Бельгії, Нідерландах, Італії, Португалії, Польщі, Іспанії та Великобританії, а також використовується в Україні.

Діалог – це всеосяжна, інституційна форма участі, довготривала та найбільш стійка, якщо розвинена у структурованому вигляді (наприклад, спільні ради).

До інструментів та механізмів діалогу належать:

- постійно діючі громадські слухання та публічні форуми із зацікавленими сторонами;
- міжвідомчі ради за участю НУО з конкретних питань;
- ключовий контакт у державному відомстві для зв'язку з НУО;
- заходи щодо зміцнення потенціалу для підвищення знань та потенціалу для участі громадськості.

Прикладом інституційного закріплення діалогу є Чорногорія. Тут створено Раду із співробітництва державної влади Чорногорії та неурядових організацій.

У Данії застосовується підтримка та доповнення демократії на місцевому рівні через технічні програми та прилади, елементи електронної демократії. До основних інновацій тут слід віднести: електронні панелі громадян (альтернативний канал проведення консультацій, який доповнює інші ініціативи електронної демократії муніципалітетів – громадяни просто реєструються на сайті муніципалітету та надають зворотний зв'язок з відповідних питань; панелі частково використовуються як опитування громадської думки, а також для створення вкладу в планування і стратегію в муніципалітетах) та раду виборних громадян похилого віку (члени якої обираються на 4 роки з числа осіб старше 60 років).

До практик діалогу належать «сусідські ради» (neighborhood councils), що створюються на рівні окремих кварталів та районів міста. Саме на сусідському, субмуніципальному рівні можливе найбільш ефективне надання послуг населенню та здійснення контролю за діяльністю органів влади за допомогою доступних демократичних механізмів. Наприклад, у Великій Британії можливість делегування окремих функцій на «сусідський» рівень передбачає Закон про місцеве

управління 2000 р.

Діалог з громадськістю покликаний виконати такі функції:

- аналітико-прогностична (вивчення думки різних верств населення);
- планування (визначення основних напрямів, цілей і методів діяльності влади згідно з інтересами громадськості);
- координаційна (налагодження й підтримка постійних контактів з громадськістю);
- інституційна (діяльність громадськості може регламентувати дії влади);
- представницька (проведення публічних заходів, поширення інформаційних матеріалів).

В процесі оптимізації взаємодії з інститутами громадянського суспільства можливе використання таких заходів:

- цільове фінансування конкретних організацій, що здійснюють соціально значущу діяльність;
- конкурсне розміщення державних або муніципальних грантів серед державних і недержавних некомерційних організацій;
- створення асоційованих структур (державно-громадських, суспільно-державних, муніципально-громадських, суспільно-муніципальних організацій, фондів, некомерційних асоціацій і т.д.), які мають певне коло цілей і завдань і створюються цільовим чином для їх досягнення і рішення;
- підписання тимчасових угод про співпрацю, в рамках яких можуть проводитися разові заходи чи акції соціального спрямування;
- підписання довгострокових угод, що визначають принципи взаємовідносин різних секторів суспільства (або їх частин);
- створення громадських рад різного функціонального призначення (консультативні, координаційні, експертні тощо).

Тема 11. Політичний та громадський контроль як важіль впливу громадянського суспільства на державу.

Контроль з боку громадянського суспільства за державним апаратом: сутність та різновиди.

Політичний та громадський контроль.

Етапи громадського контролю.

Розглядаючи дану тему слід розуміти, що підзвітність та зовнішній контроль з боку суспільства діяльності з управління справами держави становить необхідний компонент управління

сучасною державою. Необхідно визначити основні види контролю з боку громадянського суспільства за державою в особі її органів, а також проаналізувати політичний та громадський контроль.

Контроль як вид діяльності тією чи іншою мірою притаманний суб'єктам будь-якого громадянського суспільства, як розвиненого, так і того, що розвивається.

Контроль громадянського суспільства за державним апаратом являє собою діяльність, що здійснюється суб'єктами громадянського суспільства у формах, встановлених нормативними правовими актами, за спостереженням, оцінкою та у разі потреби коригування діяльності, результатів діяльності державного апарату на предмет забезпечення її відповідності задалегідь визначеним параметрам метою підвищення ефективності такої діяльності.

Контроль є одним з основних різновидів публічно-правової форми взаємодії громадянського суспільства та державного апарату, спрямованої на встановлення відповідності діяльності окремих державних органів, закріпленим у нормативних правових актах параметрам, який здійснюється безліччю суб'єктів громадянського суспільства, різновиди яких слід вивчити.

За предметною ознакою виділяють наступні види контролю:

- контроль у сфері відносин власності (житловий, земельний, контроль у сфері контрактної системи закупівель та ін.);
- контроль у сфері забезпечення основних прав людини (за діяльністю поліції, у сфері профілактики бездоглядності та правопорушень неповнолітніх, за діяльністю кримінально-виконавчої системи, у сфері протидії корупції);
- контроль у виборчій сфері;
- контроль у сфері захисту трудових та соціальних прав громадян;
- контроль у сфері захисту здоров'я громадян (за забезпеченням радіаційної безпеки, за дотриманням прав та законних інтересів громадян при наданні психіатричної допомоги, контроль у сфері захисту дітей від інформації, що завдає шкоди їх здоров'ю та (або) розвитку тощо);
- екологічний контроль (контроль у сфері поводження з відходами; за охороною атмосферного повітря, у сфері охорони тваринного світу, збереження та відновлення середовища його проживання);
- контроль за іншими сферами функціонування державного апарату (за цільовим витрачанням бюджетних коштів, контроль у галузі містобудування, у сфері похоронної справи та ін.).

Відповідно до компетентнісного підходу можна виділити такі види контролю громадянського суспільства за державним апаратом:

- зовнішній – контроль, який здійснюється суб'єктами громадянського суспільства, не наділеними державно-владними повноваженнями (профспілковий контроль та ін.);

- змішаний – здійснюваний суб'єктами громадянського суспільства, не наділеними державно-владними повноваженнями, але функціонуючими при органах, наділеними такими повноваженнями, як спостережні та дорадчі (громадськими та наглядовими радами при виконавчих та законодавчих органах влади).

За інституційною ознакою виділяють:

- громадянський – механізм реалізації окремими членами суспільства спостереження, оцінки та коригування діяльності інститутів державної влади з метою підвищення ефективності їх роботи;

- профспілковий – реалізується лише у сфері відносин з охорони прав та законних інтересів працівників; має чіткі визначені у законодавстві інструменти: проведення пікетів, страйків, призупинення робіт, проведення мітингів та ходи;

- партійний контроль – стосується здійснення легітимізації органу держави через плебісцитарні процедури;

- контроль громадських організацій є предметно-орієнтованим та залежить від спрямованості діяльності самої організації, є ініціативним, тоді як профспілковому та партійному контролю властива апріорно закріплена законодавцем обов'язковість; сюди можна віднести контроль і з боку наділених спеціальними знаннями інститутів – ЗМІ, адвокатури та нотаріату;

- громадський контроль.

Деякі дослідники класифікують контроль з боку громадянського суспільства на дві великі групи:

- політичний – здійснюється за рахунок періодичної виборності та можливості зміни вищих посадових осіб держави за результатами політичної конкуренції партій на вільних та чесних виборах. У період між виборами функцію акторів політичного контролю виконують опозиційні партії;

- громадський – це інституціоналізована в громадянському суспільстві змішана діяльність відповідних суб'єктів громадянського суспільства щодо здійснення спостереження, оцінки та корекції діяльності державного апарату, спрямована на забезпечення ефективності функціонування державного апарату; його суб'єктами є громадяни та їх автономні від держави об'єднання, а основними

об'єктами – органи державної влади та їх посадові особи. На відміну від інших форм публічної політики він завжди вимагає вироблення бачення проблеми і формування ресурсів для участі в її рішенні.

Громадський контроль є механізмом протидії неналежному виконанню службових обов'язків.

Перший його етап полягає у систематичному моніторингу рішень та дій органів державної влади та їх посадових осіб. Для здійснення цього етапу необхідно, перш за все, наявність достатньо повної та достовірної інформації про діяльність таких органів та осіб, за винятком інформації, що становить державну чи іншу таємницю, що охороняється законом, тобто прозорість для громадян рішень та дій влади.

Наступний етап полягає у громадській експертизі конкретних рішень та дій органів державної влади та їх посадових осіб, тобто у політико-правовому аналізі нормативних правових актів та інших офіційних документів, що фіксують рішення та дії влади. Її проведення, включаючи попередній пошук та отримання необхідної інформації, потребує систематичного залучення та використання не тільки людських, а й фінансових та матеріальних ресурсів.

Заключний етап громадського контролю полягає у публічному поданні результатів суспільної експертизи влади та суспільству. Важлива роль тут належить ЗМІ та мережі Інтернет. Журналісти, які працюють у жанрі журналістського розслідування, є активними та безпосередніми акторами контролю. Результати громадської експертизи також можуть бути подані до органів влади за допомогою письмових звернень.

Практичний результат громадського контролю полягає в тому, щоб уповноваженими на те органами державної влади було проведено перевірку всіх подій та фактів корупції та неналежного виконання службових обов'язків державними чиновниками, виявлених та представлених владі та суспільству за результатами громадської експертизи.

Ключова умова якісної та результативної роботи механізмів політичного та громадського контролю, що забезпечують протидію та подолання негативних явищ у сфері державного управління, та загалом підзвітності суспільству управління справами державою, полягає в тому, що кожен громадянин повинен мати право та можливість оскаржувати неправомірні дії чи бездіяльність органів та посадових осіб держави у справедливому, неупередженому та непідданому жодним політичним впливам об'єктивному суді.

З погляду процесуального підходу можна виділити такі стадії

здійснення контролю громадянського суспільства за державним апаратом, як: спостереження, оцінка та корекція.

Таким чином, контроль громадянського суспільства за державним апаратом структурований за суб'єктами, предметом, повноваженнями та формами здійснення.

Тема 12. Інституціоналізація громадянського суспільства та держави в Україні.

Формування політико-правових основ для зародження та становлення громадянського суспільства в Україні.

Сучасний стан політико-правового забезпечення взаємодії держави та громадянського суспільства в Україні.

При вивченні даної теми необхідно проаналізувати основні етапи формування політико-правових основ для зародження та становлення громадянського суспільства в Україні, а також сучасний стан нормативно-правової бази діяльності громадянського суспільства та його взаємодії з державою.

Формування політико-правових основ для зародження та становлення громадянського суспільства в Україні відбувалось в три етапи:

I – Закладення політико-правових та економічних підвалин формування дієздатного громадянського суспільства. Цей процес можна охарактеризувати як деєтатизацію суспільства. Основні кроки:

- прийняття Декларації про державний суверенітет у 1990 р.;
- подолання державної монополії на власність та підприємництво і формування підвалин громадянського суспільства в економічній сфері – прийняття законів «Про власність», «Про підприємництво» та «Про підприємства в Україні» 1991 р. (втратили чинність з прийняттям Цивільного та Господарського кодексів у 2003 р.), «Про приватизацію майна підприємств» 1992 р. та ін.;

- створення міцних правових підвалин існування громадянського суспільства – прийняття Конституції України 28.06.1996 р., впровадження посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у 1997 р. та прийняття «Зasad державної політики України в галузі прав людини» 1999 р.;

- приєднання у 1997 р. України до Європейської Хартії місцевого самоврядування 1985 р. та прийняттям закону «Про місцеве самоврядування в Україні», важливим нововведенням якого є запровадження інституту місцевих ініціатив та громадських слухань.

В Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» визначено низку важливих норм щодо засад та механізмів участі громадян в управлінні громадою. Так, ст. 8 визначає загальні норми щодо загальних зборів громадян за місцем проживання як форми безпосередньої участі у вирішенні питань місцевого значення. Стаття закріплює обов'язок органів місцевого самоврядування враховувати рішення загальних зборів

Ст. 9 встановлено право громади на місцеву ініціативу (право ініціювати розгляд будь-якого питання, віднесеного до відання місцевого самоврядування. Норма закріплює обов'язковий розгляд місцева ініціатива, внесена на розгляд ради, на відкритому засіданні такої ради за участю членів ініціативної групи.

Механізм громадських слухань (зустрічі з депутатами відповідної ради та посадовими особами місцевого самоврядування, під час яких члени територіальної громади можуть заслуховувати їх, порушувати питання та вносити пропозиції щодо питань місцевого значення, що належать до відання місцевого самоврядування) передбачено у ст. 13 Закону. Такі слухання мають проводитись не рідше одного разу на рік. Важливим є положення Закону про те, що пропозиції, які вносяться за результатами слухань, підлягають обов'язковому розгляду органами місцевого самоврядування

Закон також містить низку важливих положень, а саме: ст. 6 (визнає територіальну громаду первинним суб'єктом місцевого самоврядування); ст. 75 (встановлює відповідальність органів та посадових осіб місцевого самоврядування перед територіальними громадами); ст. 16 та 46 закріплюють гласність роботи ради.

Проте слід відзначити, що на практиці місцеві громади не завжди можуть користуватись зазначеними механізмами демократії участі (таких, як громадські слухання, збори громадян за місцем проживання, місцеві ініціативи), оскільки більшість наведених вище норм фактично не є нормами прямої дії. Для реального запровадження механізмів громадської участі на практиці потрібне ухвалення інших законів та/чи місцевих нормативних актів. Отже, фактично йдеться про недотримання у національному законодавстві вимог Додаткового протоколу до Європейської хартії місцевого самоврядування про право участі у справах місцевого органу влади, ст. 1 якого встановлено, що кожен має мати право «вживати рішучих заходів для визначення або впливу на здійснення повноважень та обов'язків місцевого органу влади», а «законодавство повинно передбачати засоби, що сприяють здійсненню цього права».

II – Зміцнення громадянського суспільства в Україні та

формування початкової моделі його взаємодії з державою – прийняття законів «Про захист прав споживачів» та «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» 1991 р., «Про об'єднання громадян» (втратив чинність з прийняттям Закону України «Про громадські об'єднання» 2012 р.), «Про інформацію» 1992 р., «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» 1993 р., «Про звернення громадян» 1996 р., «Про молодіжні та дитячі громадські організації» 1998 р. та ін.

Важливим у цій групі є закон «Про органи самоорганізації населення» 2001 р. До таких органів належать: будинкові, вуличні, квартальні комітети, комітети мікрорайонів, комітети районів у містах, сільські, селищні комітети. Серед їх повноважень: представництво поряд з місцевими депутатами інтересів відповідної частини територіальної громади, встановлення пропозицій до проектів місцевих програм розвитку та місцевих бюджетів; вони мають право приймати участь у засіданнях місцевих рад з правом дорадчого голосу у питаннях, що стосуються їх діяльності.

III – Зміна існуючої моделі взаємодії, перехід на її якісно новий рівень. На цьому етапі відбувається перехід до партнерської моделі, при якій державні органи розуміють важливість незалежних неурядових організацій і не намагаються ними керувати. Це обумовлено запровадженням системи громадського контролю за діяльністю органів державної влади і місцевого самоврядування.

Серед нормативно-правових актів цього періоду слід звернути увагу на:

- указ Президента України «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» 2004 р.;

- Порядок сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади 2008 р.;

- постанову уряду «Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики» 2010 р., що затверджує порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики; формами таких консультацій є: публічне громадське обговорення, в тому числі електронні консультації, та вивчення громадської думки;

- закон «Про доступ до публічної інформації» та направлених на його реалізацію підзаконних актів.

Продуктивним для переходу на якісно новий рівень взаємодії інститутів держави та громадянського суспільства став 2012 р., з якого починається сучасний етап розвитку. У цьому році прийнято:

– закон «Про громадські об'єднання», яким скасовується «територіальний статус» громадських об'єднань; підведена законодавча база під правозахисну діяльність громадських об'єднань; проголошення засновниками таких об'єднань фізичних і юридичні осіб; спрощується процедура реєстрації, скасовується реєстраційний збір; скасовується держконтроль за статутною діяльністю організацій;

– указ Президента України «Питання сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні», яким було утворено Координаційну раду з питань розвитку громадянського суспільства як допоміжний орган при Президентові України;

– Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні, в якій встановлені основні принципи і завдання такої політики та шляхи їх реалізації; вироблено механізми такої стратегії та очікувані результати аж до 2020 р.

– розпорядження уряду «Про схвалення плану дій з впровадження в Україні Ініціативи «Партнерство “Відкритий Уряд”», в якому одним з першочергових завдань впровадження принципів Декларації Відкритого Уряду визначив: посилення партнерської взаємодії органів виконавчої влади та інститутів громадянського суспільства шляхом залучення громадян до формування та реалізації державної політики;

– указ Президента «Про затвердження Річної національної програми співробітництва Україна – НАТО на 2012 рік», де пріоритетним напрямом демократичних перетворень також визнано сприяння розвитку громадянського суспільства «як гарантії демократичного розвитку держави».

Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні 2012 року в якості мети такої політики визначає: «створення більш сприятливих умов, спрямованих на задоволення інтересів, захист прав і свобод людини і громадянина, даліше становлення громадянського суспільства на засадах безпосередньої, представницької демократії, широкого впровадження форм демократії участі, само реалізації та самоорганізації громадян». Проте наразі Стратегія потребує запровадження змін через декларативний характер частини її положень.

У Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки зазначається, що активне, впливове і розвинене громадянське суспільство є важливим елементом будь-якої демократичної держави та відіграє одну з ключових ролей у впровадженні нагальних суспільних змін і належного врядування, в управлінні державними справами і вирішенні питань місцевого

значення, розробці і реалізації ефективної державної політики у різних сферах, утвердженні відповідальної перед людиною правової держави, розв'язанні політичних, соціально-економічних та гуманітарних проблем. Стратегічними напрямками реалізації державної політики у даній сфері на найближчі роки визначені: створення сприятливих умов для формування та інституційного розвитку організацій громадянського суспільства; забезпечення ефективних процедур участі громадськості під час формування та реалізації державної, регіональної політики, вирішення питань місцевого значення; стимулювання участі організацій громадянського суспільства в соціально-економічному розвитку України; створення сприятливих умов для міжсекторальної співпраці.

Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020», затверджена Указом Президента України від 12 січня 2015 року, наголошується, що «територіальні громади самостійно вирішуватимуть питання місцевого значення, свого добробуту і нестимуть відповідальність за розвиток всієї країни».

Для становлення сучасної моделі взаємодії держави та громадянського суспільства важливе значення має Концепція розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації, прийнята 8 листопада 2017 року. Вона закріплює форми електронної участі, яка в сучасних умовах набуває все більшої популярності в світі. До них належать: електронні консультації, електронні петиції, електронні звернення, бюджети участі (громадські бюджети). Метою Концепції є формування політичних, організаційних, технологічних та ідеологічних умов розвитку електронної демократії в Україні, що характеризується зростанням широкого залучення громадян до комунікації, співпраці з органами державної влади, контролю за ними, участі у виробленні політики, розвитку самоорганізації та самоврядування, а також рівнем довіри до суб'єктів владних повноважень; узгодження стандартів державної політики зазначеної сфери з міжнародними, зокрема європейськими стандартами.

Таким чином, на сьогоднішній день сформована потужна політико-правова база для функціонування громадянського суспільства в Україні та ефективної інтеракції його інститутів з інститутами держави.

Тема 13. Сучасна українська модель взаємодії інститутів держави та громадянського суспільства та її перспективи.

Тенденції формування соціальної, правової держави та громадянського суспільства в Україні.

Особливості сучасної моделі інтеракції держави та громадянського суспільства в Україні. Завдання громадянського суспільства.

Основні форми інтеракції громадянського суспільства та держави.

При підготовці до даної теми необхідно з'ясувати тенденції формування соціальної, правової держави та громадянського суспільства в Україні; визначити початкову модель взаємодії держави та громадянського суспільства та її подальшу еволюцію, з'ясувати сучасну модель такої взаємодії.

Актуальними напрямками побудови соціальної правової держави і громадянського суспільства в Україні є:

- в політичній сфері – закріплення багатопартійності, створення державою на основі закону рівних умов для діяльності політичних партій, інших об'єднань громадян; заборона будь-якій політичній партії чи громадської організації привласнювати собі право здійснювати державну владу; проведення виборів на реальній багатопартійній основі;

- в ідеологічній сфері – будь-яка ідеологія не може зводитися до рангу державної і закріплюватись у законодавчому порядку, не кажучи про конституційний рівень; відокремлення церкви від держави; деідеологізація освіти, науки і культури, всієї духовної сфери суспільства на основі конституційно гарантованого права на свободу думки, совісті та релігії;

- в сфері публічного управління – децентралізація публічної влади, зміцнення місцевого самоврядування, зняття надмірної державної опіки над «територіями»;

- в економічній сфері – приватизація державних і комунальних підприємств; невтручання держави і її структур в безпосередню господарську діяльність підприємств незалежно від форм власності; свобода підприємництва і договорів.

Налагодження ефективної комунікації та співпраці громадянського суспільства та держави в Україні є умовою політичної стабільності та основою для подальшого політичного розвитку на шляху демократизації. Публічний характер політики передбачає, що

політичні рішення як здійснюються у сфері суспільства і спрямовані задоволення його потреб, а й підлягають громадському контролю кожному з етапів реалізації. У цьому полягає не лише легітимація прийнятих рішень – звідси також легітимність самої влади.

Публічна політика та побудоване на її принципах публічне управління є вкрай важливими для України в умовах демократичного транзиту. Особливо з огляду на те, що у глобальному індексі демократії Democracy Index 2022 наша держава з результатом 5,42 посідає 87 місце зі 167 та відноситься до так званих «гібридних режимів», тобто таким, що поєднує в собі як демократичні, так і авторитарні ознаки.

Становлення ефективного публічного управління неможливе без розвитку громадянського суспільства.

На думку А Колодій в Україні варто враховувати тенденцію західних країн зараховування до інститутів громадянського суспільства розподільчо-регулятивних інститутів сучасної держави загального добробуту. Громадянське суспільство, саме як організована система інститутів, є фундаментом розвитку становлення демократичного публічного управління за зразком європейських практик належного врядування.

Однією з відносно нових форм організацій громадянського суспільства в сучасній Україні є аналітичні центри. Слід зазначити, що Український центр економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова увійшов до 150 провідних аналітичних центрів світу, де посів 86 місце; до топ-60 аналітичних незалежних центрів Центральної та Східної Європи крім нього також увійшли Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана та Міжнародний центр перспективних досліджень.

Однією з найбільш ефективних форм суспільно-політичної активності в рамках розвитку громадянського суспільства в Україні є членство в політичних партіях. Вони суттєво впливають на визначення основних векторів спрямування та в цілому характеру національного політичного процесу, визначають стратегію та тактику боротьби за владу, забезпечують демократичні засади та стабільність політичного процесу, а також справляють вплив на систему правового та політичного виховання країни.

Партії є основою інституційної бази громадянського суспільства, оскільки сприяють проведенню демократичних вільних та конкурентних виборів. Проте варто відзначити неоднозначне ставлення населення країни до цього інституту. Кількість політичних партій в Україні невпинно зростає, зростає і частка населення, задіяного в їх роботі.

Важливим інститутом громадянського суспільства є незалежні ЗМІ, які виконують функцію захисту свободи слова та друку. Варто відзначити, що в умовах розвитку інформаційно-комунікаційних технологій суттєво розширилось їх коло. Наразі популярними є ЗМІ, що діють в мережі Інтернет. Останні мають значний вплив на молодь, формування її правової та політичної культури.

Основною функцією ЗМІ є формування громадської думки.

Громадянське суспільство передбачає заснований на свободі, праві та демократії спосіб співіснування людей, за якого втручання держави є розумно необхідним. Саме таке суспільство являє собою природну форму соціальної організації. Така модель закріплена в Конституції України, що містить положення, які закріплюють правовий статус та структуру громадянського суспільства, а також фіксує принципи та зміст інтеракції структур громадянського суспільства з органами влади. Разом з тим, держава не може ототожнюватись з суспільством. Між ними має бути певна дистанція, яка забезпечує демократію, відповідний рівень свободи суб'єктів громадянського суспільства.

За своїм призначенням громадянське суспільство має активно сприяти процесам політичної демократизації, сприяти досягненню незалежності особи від держави, сприяти закріпленню та втіленню в життя правових гарантій такої незалежності, а також захисту приватних та суспільних інтересів людей. Водночас має бути забезпечений зворотний зв'язок державних органів на запити громадянського суспільства та громадськості, оскільки правова держава передбачає реагування на потреби, вимоги та запити громадян та їх асоціацій шляхом видання відповідних законодавчих актів, а також налагодження системи ефективного їх виконання. Отже, громадянське суспільство має ставити собі за мету створення стану правової захищеності громадян, забезпечити сприятливе правове поле для діяльності інститутів громадського суспільства.

На думку Г. Шаульської, головні функції громадянського суспільства, модель якого бажано отримати в Україні мають бути такими такі:

– громадянське суспільство має бути засобом самовираження та самоорганізації індивідів, а також самостійного втілення ними власних інтересів. Більшість суспільно важливих питань інститути повинні вирішувати самостійно або на рівні місцевого самоврядування. Таким чином, полегшуючи виконання функцій, покладених на державу, зменшуючи кількість проблем, які їй доводиться вирішувати;

– інститути громадянського суспільства мають бути здатними виступити гарантом непорушності особистих прав громадян, надати їм упевненість у власних силах, стати опорою у можливому протистоянні з державою, сформувати соціальний капітал, тобто риси, завдяки яким особистість набуде здатності до ефективних солідарних дій;

– інститути громадянського суспільства повинні впорядковувати протестні дії та вимоги людей, які в іншому випадку могли б перетворитися на руйнівні. Отже, вони мають створювати сприятливі умови для функціонування демократичної влади;

– інститути громадянського суспільства, використовуючи надані їм механізми, повинні виконувати функції захисту інтересів певної групи з іншими групами інтересів. Їхня діяльність має допомагати кожній групі мати шанс бути почутою на кожному рівні владної піраміди, особливо на рівні центральних інститутів влади.

На думку автора, українське громадянське суспільство має стати засобом самовираження індивідів, їх самоорганізації та самореалізації власних інтересів; гарантом непорушності особистих прав громадян; воно впорядковує, регулює будь-які суспільні напруження, негативні настрої та дії громадян; допомагає представникам кожної групи інтересів бути представленими кожному рівні управлінської піраміди. А відносини громадянського суспільства та влади побудовані на засадах індивідуалізму, а не колективізму. Така модель громадянського суспільства буде рушійною силою у державі та допоможе Україні трансформуватися у демократичну, високорозвинену державу.

Сьогодні інтеракція громадянського суспільства та держави має відбуватися у таких правових формах:

– участь громадян через інститути громадянського суспільства у нормотворчій діяльності держави; громадське обговорення проектів нормативних актів має стати обов'язковим етапом нормотворчого процесу у системі органів виконавчої; консультації з громадськістю при прийнятті того чи іншого закону необхідно проводити на стадії обговорення законопроекту задля залучення громадян в управління державними справами, а також надання їм вільного доступу до інформації, забезпечення гласності, відкритості та прозорості;

– участь інституцій громадянського суспільства у діяльності держави з застосування права, яка має передбачати повну або часткову передачу громадської організації функцій, які виконує відповідний державний орган, або передачу лише окремих функцій державних органів громадським організаціям, які діють паралельно чи спільно з

відповідними органами держави.

Формою громадського моніторингу діяльності органів державного управління, компетентності прийняття ними рішень та експертизи їхньої діяльності можуть стати створення спільних дорадчих та експертних органів, рад, комісій та груп.

Зі свого боку з метою підвищення ефективності державного управління органам державної влади також необхідно проводити моніторинг та аналіз суспільної думки, забезпечувати своєчасне публічне реагування на пропозиції та зауваження громадськості, інформувати широкі верстви населення про можливість його участі у формуванні та реалізації державної політики.

В останні роки Верховна Рада України ухвалила низку важливих законів, які розширили предмет, зміст та межі громадського контролю за діяльністю держави. Проте туттакож важлива роль приділяється органам виконавчої влади, які мають приділяти увагу правоосвітній роботі з інститутами громадянського суспільства задля їх навчання користуванню створеними державою механізмами залучення до проведення громадської експертизи.

Така робота органів державної влади має бути спрямована на довгострокову перспективу та налагодження паритетних відносин із представниками громадських структур.

Від якості управлінських рішень, які приймають державні службовці, часто залежать не лише ефективність та результативність відповідної державної політики, а й рівень життя населення, здоров'я та добробут громадян. Це ще раз підтверджує думку про те, що співпраця інститутів держави та громадянського суспільства є необхідною умовою існування правової демократичної держави, а інститут громадської експертизи за своєю природою можна вважати фактором демократії, адже відкритість та прозорість діяльності влади є передумовами вироблення ефективної державної політики.

Тема 14. Електронні форми впливу громадянського суспільства на державу як засіб вдосконалення механізму їх взаємодії.

Тенденції розвитку контролю громадянського суспільства за державним апаратом в контексті розвитку ІКТ.

Функції онлайн простору, що активізують політичну участь.

Канали електронної громадської участі.

Основні інструменти впливу громадянського суспільства та органи влади в Інтернет-середовищі.

При підготовці до даної теми необхідно з'ясувати вплив електронних інформаційних систем на формування нових тенденцій розвитку контролю громадянського суспільства за державним апаратом, визначити основні форми електронної участі, що дозволяє громадянам впливати на політичний процес:

В інформаційному суспільстві існують прямі та зворотні зв'язки держави (державного управління) та громадянського суспільства, індивідуума; громадські ініціативи стають частиною державної політики та громадянське суспільство контролює їх виконання. Інформація у своїй виступає як сполучною ланкою між учасниками громадських відносин, а й засобом розвитку інформаційного суспільства. При цьому більшість суспільних відносин в інформаційному суспільстві регулюються нормами права (інформаційного права).

Отже, подальший розвиток контролю з боку громадянського суспільства пов'язаний з удосконаленням сучасних електронних інформаційних систем, що породжує низку нових тенденцій розвитку контролю громадянського суспільства за державним апаратом, а саме:

- сучасні електронні комунікаційні системи дозволяють окремим громадянам швидше отримувати необхідну інформацію та, що найважливіше, активно та цілеспрямовано координувати свої зусилля щодо здійснення контрольних заходів, особливо на таких стадіях контролю, як спостереження та оцінка діяльності елементів державного апарату;
- суттєве зниження витрат на оприлюднення результатів здійснення контрольних заходів, доведення їх до загальної інформації;
- у здійсненні контролю з боку громадянського суспільства за державним апаратом все більшу роль починає відігравати електронна документація, у тому числі

- сайти для розміщення звернень громадян;
- розвиток систем розподілених обчислень та зберігання даних призводить до істотного зниження кількості рутинних технічних операцій, а також можливостей для подальшого спотворення змісту документів та заходів, які проводяться під час контролю громадянського суспільства за державним апаратом.

Більшість сучасних тенденцій у розвитку контролю громадянського суспільства за державним апаратом пов'язані із процесом формування принципово нової системи соціальних комунікацій, яку прийнято називати «інформаційною революцією».

Я. Теохаріс вважає, що онлайн-простір має цілу низку функцій, що дозволяють активним громадянам успішно здійснювати політичне адміністрування, а саме:

- мобілізація, завдяки якій велика аудиторія здатна діяти організовано; вона є необхідним елементом участі особистості у сучасному політичному процесі;
- інформаційна функція, в силу якої широка аудиторія отримує доступ до інформації про політичні проблеми, може пропонувати шляхи їх вирішення, впливати на складання законопроектів та інше;
- функція комунікації, що дозволяє лідерам громадянських активістів лобювати свої ідеї, переконувати населення у необхідності проведення тих чи інших акцій, дозволяє персоніфікувати політичне адміністрування.

Дослідник також говорить про три основні форми електронної участі, що дозволяє громадянам впливати на політичний процес:

- універсальні форми, зокрема, звернення до уряду, існування яких стало можливим в онлайн-середовищі через розвиток цифрових технологій;
- змішані форми, коли політичне адміністрування бере свій початок в онлайн-просторі, а потім переходить до офлайну;
- онлайн-форми, існування яких можливе виключно в мережі Інтернет, наприклад коментарі до записів та постів тощо.

Л. Беннет і Р. Далтон, вважають, що громадянська активність у медіапросторі, насамперед – в Інтернеті, є ефективним способом управління політикою та дієвою заміною тієї активності, яку актори можуть виявляти у реальному світі.

В Європі накопичено багатий досвід участі громадськості у

прийнятті політично значних рішень. Зокрема, урядом Естонії розроблено законодавчий інтернет-форум Themis (Феміда), що дозволяє активним громадянам брати участь у підготовці законопроектів та прийнятті відповідальних політичних рішень. Робота форуму була побудована наступним чином: спочатку активні громадяни подавали свої зауваження та пропозиції, потім це зведення направлялися до міністерств, органів державного управління, або Парламенту. Згодом на сайті з'являлася інформація про те, чиї пропозиції були враховані при розробці того чи іншого законопроекту.

Слід зазначити, що громадянський активізм у медіапросторі може бути не лише ресурсом управління політичним процесом, а й ресурсом його дестабілізації, незважаючи на те, що учасники комунікації переслідують позитивні цілі – досягнення політичної стабільності та підвищення рівня життя громадян.

Світова практика свідчить, що сьгодні спектр каналів електронної громадської участі широко варіюється від подання скарг главам адміністративно-територіальних утворень та представникам законодавчих органів («електронні приймальні») до розподілу частини коштів бюджету та визначення його статей за допомогою онлайн-дискусій. Часто такі канали є технологічно модифікованими варіантами традиційних форм громадської участі, проте їх відрізняє одна специфіка: вони найчастіше створюються для роботи з однієї специфічної проблеми.

Ступінь залучення громадяни до електронної взаємодії з публічними організаціями часто залежить від рівня довіри до інститутів влади, а також до технічної інфраструктури органів влади (ресурсів електронної участі необхідно бути процесуально прозорими, що позитивно позначається на ступені залучення громадян).

До найбільш популярних та дієвих інструментів впливу громадянського суспільства та органи влади в Інтернет-середовищі є:

- подання електронних скарг набули більшого розвитку за рахунок можливості швидкого отримання інформації про стан інфраструктури міста та потенційної підвищеної швидкості реакції: дані ресурси часто мають систему відстеження реакції на звернення, а повторний запит надсилається безпосередньо відповідальній особі індивідуально. Істотною перевагою електронних скарг, особливо на тлі інших онлайн-каналів, є чітка правова регламентація – процес здійснення реагування на скаргу здебільшого прозорий, що разом із існуванням механізму народного контролю дозволяє досягати певних результатів;

- електронні петиції – передбачають публічне надання

пропозицій громадян органам влади; ініціатива розміщується на порталі і має набрати певний поріг голосів під час паралельного обговорення, після якого вона буде обов'язково розглянута спеціальними комітетами. Створення таких електронних каналів має на меті залучення широкого спектра ідей громадян до реалізації у публічній політиці з великим охопленням за соціальними групами, проте практика показує серйозні варіації за соціальними, територіальними та іншими ознаками;

– портали електронних консультацій – дозволяють здійснювати онлайн-референдуми з питань розвитку регіонального та міського простору, обираючи найпріоритетніші напрями.

Слід зазначити, що останнім часом значно зростає рівень використання інтернет-сервісів для залучення громадян до політичного процесу. Так, одна з ухвалених в Естонії ініціатив була пов'язана з правом громадян вносити свої пропозиції до парламенту. За посередництвом Асамблеї Співробітництва Естонії у 2016 р. було створено онлайн-платформу Citizen OS, розміщену на сайті rahvaalgatus.ee. Всі пропозиції на сайті поділені на три блоки – створення пропозицій (спільне редагування), голосування (для жителів Естонії віком від 16 років) та відстеження пропозиції (для прийняття до розгляду в парламенті вона має набрати 1000 голосів). Голосувати можна з використанням електронного підпису, який потім перевіряється в Канцелярії Рейкявіку.

Впровадження інтернет-технологій у сферу публічного управління, з одного боку, дозволить підвищити його ефективність, з другого – надасть більшої відкритості роботі органів влади. Робота в режимі «електронного уряду» принципово змінює атмосферу взаємодії чиновників і населення. Кожен громадянин дістає змогу дізнаватися подробиці діяльності міністерств, відомств, органів місцевого самоврядування, знайомитися з їхніми планами роботи, безпосередньо взаємодіяти з ними інформаційно без черг і зайвої бюрократії.

V. ПЛАНИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ

Тема 2. Генеза ідеї громадянського суспільства в світовій та вітчизняній політичній науці

1. Основні етапи розвитку ідеї громадянського суспільства в світовій науковій думці. Вчення Платона, Аристотеля і Цицерона про політику і державу.

2. Ідея державного суверенітету у вченнях Ж. Бодена, Г. Гроція, Б. Спінози.

3. Теорія громадянських прав (Т. Гоббс, Дж. Локк, Ж-Ж. Руссо).

4. Алексіс де Токвіль про громадянське суспільство.

5. Розвиток ідеї громадянського суспільства в українській політичній думці.

Тема 3. Концепції громадянського суспільства ХХ ст.

1. Т. Парсонс та А. Грамші про громадянське суспільство.

2. Ю. Хабермас про громадянське суспільство як сферу відкритості та громадського дискурсу.

3. Роль громадянського суспільства в розвитку демократії (М. Уоррен, М. Ховард).

4. Взаємодія громадянського суспільства та держави в концепціях авторів ХХ ст. (Т. Янссон, Е. Внук-Липинський).

5. Погляди Дж. Александера на сутність громадянського суспільства.

6. Концепції громадянського суспільства, розроблені в період третьої хвилі демократизації (А. Міхнік, С. Хантінгтон, Г. О'Доннелл, Ф. Шміттер).

Тема 4. Громадянське суспільство: сутність, структура, інститути

1. Громадянське суспільство: сучасний зміст поняття.

2. Структура сучасного громадянського суспільства: системний, секторний та інституційний підходи.

3. Функції громадянського суспільства та необхідні умови його життєдіяльності.

4. Практика корпоративізму. Роль неокорпоративізму в сучасних демократичних політичних системах.

Тема 5. Глобальне громадянське суспільство

1. Глобальне громадянське суспільство: поява ідеї та сутність.
2. Причини появи та елементи глобального громадянського суспільства.
3. Актори глобального громадянського суспільства.
4. Сучасні інформаційні технології та глобальне громадянське суспільство.

Тема 6. Правова держава як об'єкт політологічних досліджень.

1. Передумови дослідження сутності правової держави. Сучасні дослідження правової держави
2. Поняття та ознаки правової держави. Формування законодавства. Конституція.
3. Права людини та їх гарантії в правовій державі.

Тема 7. Теоретичні моделі стратегій співпраці громадянського суспільства і держави

1. Складові механізму взаємодії інститутів громадянського суспільства і держави
2. Стратегії громадянського суспільства: поняття та типи. Європейська та американська моделі демократії: переваги та недоліки
3. Моделі співпраці громадянського суспільства і держави: партнерство, домінування, ігнорування та конфронтація.

Тема 8. Механізм ефективної взаємодії держави та громадянського суспільства

1. Політико-правова основа взаємодії держави й громадянського суспільства в Європі.
2. Інституційна основа взаємодії НУО та уряду: світовий досвід.
3. Державна політика та механізм фінансування НУО та громадських ініціатив.
4. Соціальне партнерство та розвиток інститутів громадянського суспільства в регіонах і муніципалітетах: практика міжсекторної взаємодії.
5. Національні моделі громадянського суспільства та його взаємодії з державою.

Тема 9. Типи взаємодії та механізм підзвітності державної влади громадянському суспільству

1. Політичний тип взаємодії та його різновиди.
2. Правовий тип взаємодії та особливості публічно-правової взаємодії.
3. Технології, що забезпечують підзвітність державної влади громадянському суспільству. Механізм громадської думки у демократичній державі.
4. Лобізм як механізмом взаємодії громадянського суспільства та держави.
5. Механізм зв'язків із громадськістю.

Тема 10. Організаційні форми взаємодії державних органів з громадськими об'єднаннями.

1. Процедури взаємодії влади з суспільством: основні рівні.
2. Інформування: звернення громадян, регулярні зустрічі з мером та членами місцевих рад, відкриті засідання муніципальних рад, відкриті зібрання громадян.
3. Консультації: опитування, громадські слухання та безпосередні консультації.
4. Рівень активного залучення: дорадчі ради та комісії, погоджувальні комісії, громадське журі.
5. Партисипаторне бюджетування як ефективний інструмент партнерства громадянського суспільства та держави.
6. Інструменти діалогу. Постійно діючі громадські слухання та публічні форуми, міжвідомчі ради за участю НУО з конкретних питань.
7. Громадські ради і їх роль у формуванні державної політики.

Тема 11. Політичний та громадський контроль як важіль впливу громадянського суспільства на державу

1. Поняття та різновиди контролю громадянського суспільства за державним апаратом.
2. Політичний контроль.
3. Громадський контроль: сутність та етапи.
4. Громадська експертиза.

Тема 12. Інституціоналізація громадянського суспільства та держави в Україні

1. Формування політико-правових основ для зародження та становлення громадянського суспільства в Україні: основні етапи.

2. Закладення політико-правових та економічних підвалин формування дієздатного громадянського суспільства.

3. Зміцнення громадянського суспільства в Україні та формування початкової моделі його взаємодії з державою.

4. Сучасний стан політико-правового забезпечення взаємодії держави та громадянського суспільства в Україні

Тема 13. Сучасна українська модель взаємодії інститутів держави та громадянського суспільства та її перспективи

1. Загальні засади функціонування громадянського суспільства в Україні.

2. Тенденції формування соціальної, правової держави та громадянського суспільства в Україні. Перспективи України в побудові правової держави.

3. Перспективні шляхи розвитку інституційного, організаційного та політико-правового забезпечення взаємодії держави та громадянського суспільства. Вибір оптимальної моделі взаємодії.

4. Завдання громадянського суспільства в сучасній Україні.

5. Основні форми інтеракції громадянського суспільства та держави.

Тема 14. Електронні форми впливу громадянського суспільства на державу як засіб вдосконалення механізму їх взаємодії

1. Функції онлайн простору, що активізують політичну участь.

2. Канали електронної громадської участі.

3. Основні інструменти впливу громадянського суспільства та органи влади в Інтернет-середовищі.

4. Електронні скарги. Електронні петиції.

5. Портали електронних консультацій.

6. Світовий досвід впровадження електронних інструментів взаємодії громадянського суспільства та держави.

VI. ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Тема 1. Вступ до курсу «Інтерація держави та громадянського суспільства».

Місце курсу в системі політичних знань. Методологічна основа вивчення курсу.

Понятійний апарат курсу. Сутність та зміст категорій «правова держава», «громадянське суспільство», «глобальне громадянське суспільство», «соціальна держава», «соціальне партнерство» тощо.

Основні напрямки наукових розробок щодо стратегій співпраці держави та громадянського суспільства.

Тема 2. Генеза ідеї громадянського суспільства в світовій та вітчизняній політичній науці.

Еволюція поглядів на громадянське суспільство.

Мислителі Античності про державу та суспільство.

Погляди авторів Середньовіччя на взаємозв'язок держави та суспільства.

Уявлення про громадянське суспільство в Новий час та епоху Просвітництва.

Проблеми громадянського суспільства в українській політичній думці.

Тема 3. Концепції громадянського суспільства ХХ ст.

Погляди на громадянське суспільство Т. Парсонса та А. Грамші.

Громадянське суспільство як сфера відкритості та громадського дискурсу за Ю. Хабермасом.

М. Уоррен та М. Ховард про роль громадянського суспільства в розвитку демократії.

Т. Янссон, Е. Внук-Липинський про взаємодію громадянського суспільства та держави.

Погляди Дж. Александера на сутність громадянського суспільства.

Концепції громадянського суспільства А. Міхніка, С. Хантінгтона, Г. О'Доннелла, Ф. Шміттєра.

Тема 4. Громадянське суспільство: сутність, структура, інститути.

Поняття громадянського суспільства, його суть, структура, фактори становлення та розвитку.

Принципи організації життя громадянського суспільства.
Інститути громадянського суспільства.

Середній клас як основа громадянського суспільства.

Громадянське суспільство і права держава: принципи взаємодії.

Громадянське суспільство у недемократичній державі: можливості функціонування.

«Замінники» громадянського суспільства. Роль прихованих груп інтересів та основні риси клієнтелізму.

Корпоративізм та неокорпоративізм. Роль неокорпоративізму в сучасних демократичних політичних системах.

Тема 5. Глобальне громадянське суспільство.

Зародження ідеї глобального громадянського суспільства.

Глобальне громадянське суспільство: сутність та структура.

Передумови та причини появи глобального громадянського суспільства.

Основні групи акторів глобального громадянського суспільства.

Взаємозв'язок глобального та національного громадянського суспільства.

Глобальне громадянське суспільство та глобальний капіталізм.

Глобальне громадянське суспільство та сучасні інформаційні технології. Інтернет як середовище комунікації.

Тема 6. Права держава як об'єкт політологічних досліджень.

Різноманітність теоретичних підходів до визначення держави, її ознак і місця у політичній системі суспільства. Держава як офіційний представник громадянського суспільства.

Основні принципи та ознаки правової держави. Конституція України про соціально-правову державу.

Принципи соціальної правової держави як рух суспільства до політичної свободи.

Значення правової держави для розвитку соціальної демократії, реалізації принципу поваги до людської гідності.

Тема 7. Теоретичні моделі стратегій співпраці громадянського суспільства і держави.

Еволюція поглядів на співвідношення держави та громадянського суспільства у політичній думці. Античні уявлення про модель взаємодії держави та громадянського суспільства.

Середньовічні мислителі та вчені Нового часу про взаємодію держави та громадянського суспільства.

Механізм взаємодії інститутів громадянського суспільства і держави: сутність, формування та складові.

Теоретичні моделі стратегій співпраці громадянського суспільства і держави: партнерство («модель садівника», «модель діалогу» та «модель архітектора»), домінування (патерналістська модель та модель «привідних ременів»), відсутність взаємодії (або модель ігнорування) та конфронтація (модель «боротьби з противником» і модель «громадянської непокори»).

Тема 8. Механізм ефективної взаємодії держави та громадянського суспільства.

Договір про взаємини між Урядом і громадським сектором Англії. Договір між державою й громадським сектором Уельсу. Програма співробітництва між урядом Республіки Хорватія й неурядовим некомерційним сектором Республіки Хорватія. Стратегія Угорського Уряду по питанню розвитку громадянського суспільства 2002 р. Естонська концепція розвитку громадянського суспільства. Концепція державної підтримки неурядових організацій Республіки Казахстан

Практичні дії щодо застосування договорів про взаємодію держави й громадянського суспільства та світова практика їх застосування.

Моделі європейської політики й практики в галузі співробітництва між державою й НУО: порівняльний аналіз. Соціальне партнерство й розвиток інститутів громадянського суспільства в регіонах і муніципалітетах.

Тема 9. Типи взаємодії та механізм підзвітності державної влади громадянському суспільству.

Політичний тип взаємодії держави та громадянського суспільства та його різновиди: у процесі формування законодавчих (представницьких) органів державної влади; у процесі здійснення державними органами своїх функцій; у процесі контролю з боку громадянського суспільства за здійсненням функцій державних органів; експертно-консультаційна взаємодія; інформаційна взаємодія та інші.

Правовий тип взаємодії. Особливості приватно-правової та публічно-правової взаємодії.

Технології, що забезпечують підзвітність державної влади

громадянському суспільству. Механізм громадської думки. Лобізм: особливості, суб'єкти. Процес лобіювання та основний принцип здійснення лобістами та лобістськими організаціями своєї діяльності. Позитивних сторони цивілізованого лобізму.

Тема 10. Організаційні форми взаємодії державних органів з громадськими об'єднаннями.

Організаційне та інформаційно-аналітичне забезпечення взаємодії держави з громадськими об'єднаннями. Державні та недержавні інституційні структури, що забезпечують таку взаємодію.

Процедури взаємодії держави та громадянського суспільства: слухання, діалог, партнерство та інші.

Вплив на ефективність взаємодії держави та громадянського суспільства рівня правової культури та правосвідомості, що наявні в суспільстві.

Шляхи оптимізації взаємодії держави з інститутами громадянського суспільства.

Тема 11. Політичний та громадський контроль як важіль впливу громадянського суспільства на державу

Види контролю громадянського суспільства за предметною ознакою: у сфері відносин власності, сфері забезпечення основних прав людини, виборчій сфері, сфері захисту трудових та соціальних прав громадян, сфері захисту здоров'я громадян, екологічний контроль та ін.

Види контролю громадянського суспільства за державним апаратом відповідно до компетентнісного підходу: зовнішній та змішаний.

Види контролю громадянського суспільства за інституційною ознакою: громадянський, профспілковий, партійний, контроль громадських організацій.

Політичний та громадський контроль.

Моніторинг, громадська експертиза та як етапи громадського контролю

Тема 12. Інституціоналізація громадянського суспільства та держави в Україні.

Становлення та еволюція політико-правової бази для функціонування громадянського суспільства та формування початкової моделі його співпраці в Україні. Основні етапи розвитку громадянського суспільства в Україні та трансформації моделі його

взаємодії з державою.

Міжнародний та національний рівень політико-правового забезпечення сучасного стану взаємодії держави та громадянського суспільства в Україні.

Тема 13. Сучасна українська модель взаємодії інститутів держави та громадянського суспільства та її перспективи.

Історичні передумови формування громадянського суспільства в Україні. Правові засади та фактори становлення громадянського суспільства в Україні.

Європейський досвід розвитку громадянського суспільства: можливості використання в Україні.

Конституція України і формування громадянського суспільства.

Сучасний стан розвитку громадянського суспільства в Україні. Тенденції, напрями та чинники становлення громадянського суспільства в Україні.

Тема 14. Електронні форми впливу громадянського суспільства на державу як засіб вдосконалення механізму їх взаємодії

Вплив інформаційних технологій на розвиток механізмів контролю громадянського суспільства за державним апаратом.

Функції онлайн-простіру, що сприяють впливу громадянського суспільства на державу: мобілізація, інформаційна функція, функція комунікації

Основні форми електронної участі: універсальні, змішані та онлайн-форми.

Основні інструменти впливу громадянського суспільства та органи влади в Інтернет-середовищі.

VII. ТЕМАТИКА ДОПОВІДЕЙ ТА ПРЕЗЕНТАЦІЙ

1. Витоки розвитку громадянського суспільства в Україні.
2. Волонтерський рух на Заході.
3. Громадянська культура: сутність, основні характеристики.
4. Громадянське суспільство і правова держава: принципи взаємодії.
5. Громадянське суспільство та демократія.
6. Громадянське суспільство у недемократичній державі: можливості функціонування.
7. Генеза політичних ідей в Україні за литовсько-польської доби (Ю. Дрогобич, Ст. Оріховський, І. Вишенський).
8. Еволюція форм української держави в сучасний період.
9. Європейський досвід розвитку громадянського суспільства: можливості використання в Україні.
10. Загальна характеристика основоположних принципів громадянського суспільства.
11. Ідея громадянського суспільства у політичних концепціях мислителів Нового часу.
12. Інститути громадянського суспільства.
13. Лобізм як інститут громадянського суспільства.
14. Модернізація як спосіб формування громадянського суспільства: основні тенденції та гіпотези.
15. Політичні ідеї Кирило-Мефодіївського товариства.
16. Політологічна проблематика в суспільній думці Київської Русі.
17. Правова соціальна держава: сутність і функції.
18. Правові засади становлення громадянського суспільства в Україні.
19. Проблеми політичних та соціально-економічних прав людини в сучасній Україні.
20. Проблеми становлення правової державності в Україні.
21. Середній клас як основа громадянського суспільства.
22. Сучасна правова держава: загальна характеристика.
23. Українські молодіжні громадські організації: стан та перспективи розвитку.
24. Фактори становлення громадянського суспільства в Україні.
25. Функції інститутів громадянського суспільства.
26. Чинники формування та розвитку громадянського суспільства.

Теми доповідей за першоджерелами:

1. Платон про принципи гармонійного устрою суспільства.
2. Аристотель про розмежування прав людини і громадянина.
3. М. Т. Цицерон про принципи управління спільнотою громадян та про державу як спільну справу народу.
4. Н. Макіавеллі та опис елементів громадянського суспільства, що зароджується, та різних типів держав.
5. Доктрина державного суверенітету Ж. Бодена.
6. Г. Гроцій про природне право як основу права внутрішньодержавного і права народів.
7. Т. Гоббс про індивідуалізм як стрижень громадянського суспільства.
8. Духовна свобода і пріоритет світського начала в правлінні у творах Дж. Мільтона і Б. Спінози.
9. Дж. Локк про правові засади громадянського суспільства.
10. Ш. Монтеск'є про інституціоналізацію громадських і політичних свобод.
11. Розуміння структури суспільства і народного суверенітету Ж.-Ж. Руссо.
12. С. Пуфендорф про джерело влади, права та обов'язки у громадянському суспільстві.
13. Г. Лейбніц про свободу, про необхідність релігійної єдності Європи, про етапи виникнення суспільства.
14. І. Кант про правову державу.
15. Система громадянського суспільства Г. Гегеля.
16. Т. Парсонс та А. Грамші про громадянське суспільство.
17. Ю. Хабермас про громадянське суспільство як сферу відкритості та громадського дискурсу.
18. Взаємодія громадянського суспільства та держави в концепціях Т. Янссона та Е. Внук-Липинського.
19. Погляди Дж. Александера на сутність громадянського суспільства.
20. Сучасні концепції громадянського суспільства, розроблені в період третьої хвилі демократизації. А. Міхнік.
21. Концепція громадянського суспільства С. Хантінгтона.
22. Сучасні концепції громадянського суспільства (Г. О'Доннелл).
23. Сучасні концепції громадянського суспільства (Ф. Шміттер).
24. Концептуалізація поняття громадянського суспільства в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

VIII. ПИТАННЯ ДЛІА ПЕРЕВІРКИ ЗНАНЬ З КУРСУ

1. Взаємодія громадянського суспільства та держави в концепціях Т. Янссона та Е. Внук-Липинського.
2. Глобальне громадянське суспільство: поняття та сутність.
3. Громадська експертиза.
4. Громадське журі.
5. Громадський контроль: поняття та види.
6. Громадські ради.
7. Держава як політичний інститут, парадигми його вивчення.
8. Державний апарат: організація, функції та завдання. Державна політика та громадські інститути.
9. Дж. Локк про правові засади громадянського суспільства.
10. Діалог як основна форма співробітництва.
11. Договори про взаємодію держави й громадянського суспільства та світова практика їх застосування.
12. Дорадчі ради та комісії.
13. Економічні, соціальні, політичні, культурні основи громадянського суспільства.
14. Електронні петиції.
15. Електронні скарги.
16. Етапи громадського контролю.
17. Значення партій як посередника у відносинах держави та громадянського суспільства: зарубіжний та вітчизняний досвід.
18. Ідея громадянського суспільства в політичних вченнях французьких просвітителів (Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо).
19. Ідея громадянського суспільства історія західної соціально-політичної думки (загальна характеристика).
20. Інституційна основа взаємодії НУО та уряду: зарубіжний досвід.
21. Інституційні структури, що забезпечують взаємодію державних органів виконавчої влади з громадянським суспільством.
22. Інституційні та функціональні теорії у дослідженні громадянського суспільства та держави.
23. Інструменти активного залучення.
24. Інструменти інформування.
25. Інструменти консультацій.
26. Інтернет та розвиток інститутів громадянського суспільства.

27. Історія ідей про правову державу. Сучасна концепція правової держави.
28. Канали електронної громадської участі.
29. Конституція України і формування громадянського демократичного суспільства в Україні.
30. Концепції громадянського суспільства, розроблені в період третьої хвилі демократизації (А. Міхнік, С. Хантінгтон, Г. О'Доннелл, Ф. Шміттер).
31. Концепція «подвійного структурування».
32. Лобізм як механізмом взаємодії громадянського суспільства та держави.
33. Механізм впливу соціальних мереж на політичний процес, взаємодію держави та громадянського суспільства.
34. Механізм громадської думки у демократичній державі.
35. Механізм зв'язків із громадськістю.
36. Механізми фінансування НУО та громадських ініціатив, вироблені світовою практикою.
37. Місце дисципліни «Інтерація держави та громадянського суспільства» в системі політичних наук. Зв'язок дисципліни із суспільною практикою.
38. Моделі домінування держави у взаємодії з громадянським суспільством.
39. Моделі конфронтації у взаємодії держави та громадянського суспільства.
40. Моделі партнерської співпраці держави та громадянського суспільства.
41. Модель ігнорування у взаєминах держави та громадянського суспільства.
42. Напрями та проблеми комунікування влади та громадянського суспільства в мережі Інтернет.
43. Нормативний, інституційний та соціокультурний підходи до поняття громадянського суспільства.
44. Оптимізація взаємодії держави з інститутами громадянського суспільства.
45. Організаційне та інформаційно-аналітичне забезпечення взаємодії з громадськими об'єднаннями
46. Основні актори глобального громадянського суспільства.
47. Основні напрями теорія соціального становлення П. Штомпка.
48. Основні теоретичні моделі стратегій співпраці громадянського суспільства і держави.

49. Особливості взаємодії громадянського суспільства і держави в різних політичних системах: сучасні дискусії та політична практика.
50. Партисипаторне бюджетування.
51. Передумови формування громадянського суспільства в Україні.
52. Перспективні шляхи розвитку інституційного, організаційного та політико-правового забезпечення взаємодії держави та громадянського суспільства.
53. Погляди Дж. Александера на сутність громадянського суспільства.
54. Погляди на громадянське суспільство в період Середньовіччя. Погляди Ф. Аквінського та ідея ієрархічності побудови суспільства.
55. Погоджувальні комісії.
56. Політика та практика урядів Східної Європи по сприянню НУО в процесі вступу до ЕС.
57. Політико-економічні умови формування некомерційних організацій у сучасній Україні.
58. Політико-правове регулювання блогосфери, його вплив на функціонування громадянського суспільства.
59. Політичний контроль громадянського суспільства.
60. Політичний тип взаємодії держави та громадянського суспільства та його різновиди.
61. Понятійно-категоріальний апарат навчальної дисципліни.
62. Поняття та сутність громадянського суспільства.
63. Порівняльний аналіз європейської політики й практики в галузі співробітництва між державою й НУО.
64. Портали електронних консультацій.
65. Поява поняття «громадянське суспільство». L- та M-традиція розуміння громадянського суспільства в західній науці.
66. Предмет навчальної дисципліни «Інтеракція держави та громадянського суспільства».
67. Принципи взаємодії громадянського суспільства та держави.
68. Причини появи глобального громадянського суспільства.
69. Проблеми міжсекторної взаємодії у вирішенні соціальних проблем України.
70. Проблеми соціальної консолідації суспільства, напрями та механізми міжсекторної взаємодії.
71. Процедури взаємодії держави та суспільства: слухання, діалог, партнерство та інші.

72. Психологічний контекст вивчення громадянського суспільства. Роль соціокультурної парадигми у дослідженні проблематики громадянського суспільства та держави.
73. Публічно-правовий тип взаємодії держави та громадянського суспільства.
74. Розвиток ідеї громадянського суспільства в Новий час. Роль теорій природного права та суспільного договору у формуванні концепції громадянського суспільства (Ж. Боден, Г. Гроцій, Т. Гоббс).
75. Розвиток ідеї громадянського суспільства в українській політичній думці.
76. Роль громадянського суспільства в розвитку демократії (М. Уоррен, М. Ховард).
77. Система громадянського суспільства Г. В. Ф. Гегеля.
78. Складові механізми взаємодії інститутів громадянського суспільства і держави
79. Співпраця держави, НКО та бізнесу: принципи, тенденції та перспективи розвитку.
80. Становлення концепції громадянського суспільства в німецькому просвітництві (С. Пуфендорф, Г. Лейбніц, І. Кант та ін.).
81. Структура громадянського суспільства: інституційний підхід.
82. Структура громадянського суспільства: системний підхід.
83. Структура громадянського суспільства: трьохсекторний підхід.
84. Сутність і ознаки правової держави. Співвідношення правової держави і громадянського суспільства.
85. Сучасна модель взаємодії держави та громадянського суспільства для України.
86. Сучасний стан політико-правового забезпечення взаємодії держави та громадянського суспільства в Україні (міжнародні та національні політико-правові акти).
87. Тенденції розвитку контролю громадянського суспільства за державним апаратом в контексті розвитку ІКТ.
88. Тенденції розвитку українського громадянського суспільства.
89. Тенденції формування соціальної, правової держави та громадянського суспільства в Україні.
90. Теорія сучасності та структурації Е. Гідденса: сутність і значення.
91. Типологія громадських організацій.

92. Типологія держави за формами правління, державним устроєм, характером модернізаційних процесів.
93. Тренди розвитку держави в епоху глобалізації.
94. Уявлення про громадянське суспільство в період Античності (Платон, Аристотель, Цицерон).
95. Формування політико-правових основ для зародження та становлення громадянського суспільства в Україні.
96. Функції громадянського суспільства.
97. Функції онлайн простору, що активізують політичну участь.
98. Функціонування громадянського суспільства в світлі глобальних проблем сучасності.
99. Шляхи формування правової держави в Україні.
100. Ю.Хабермас про громадянське суспільство як сферу відкритості та громадського дискурсу.

ІХ. ЗРАЗКИ ТЕСТОВИХ ЗАВДАНЬ

1. До завдань курсу «Інтерація держави та громадянського суспільства» не відносять:

- а) аналіз розвитку поняття громадянського суспільства; характеристика сучасного стану теорії щодо громадянського суспільства;
- б) розкриття механізму взаємодії інститутів держави та громадянського суспільства;
- в) дослідження наукового дискурсу з питання сутності політичної еліти та лідерства;
- г) розгляд ролі партій як сполучної ланки між громадянським суспільством і державою;

2. До методів навчальної дисципліни «Інтерація держави та громадянського суспільства» відносять:

- а) історичний, порівняльний, гносеологічний;
- б) емпіричний, математичний, соціологічний;
- в) аналіз, синтез, індукція, дедукція;
- г) контент-аналіз, івент-аналіз, картографічний.

3. Хто з філософів Стародавньої Греції розглядав державу як розвинену форму спілкування між людьми?

- а) Платон;
- б) Аристотель;
- в) Сократ;
- г) Демокріт.

4. Якою соціальною загрозою Т. Гоббс пояснював необхідність виникнення влади?

- а) війна всіх проти всіх;
- б) вселенський хаос;
- в) расова дискримінація;
- г) масовий терор.

5. Хто з мислителів Нового часу довів право народу на революцію?

- а) Г. Гроцій;
- б) Д. Локк;
- в) Ш. Монтеск'є;
- г) І. Кант.

6. М. Грушевський вважав, що держава це:

а) Суверенний союз народу, який дорогою планової діяльності, зверхніми засобами задовольняє індивідуальні і загальнолюдські солідарні інтереси в напрямку до поступового розвитку громадянства;

б) забезпечення інтеграції, розробка та реалізація загальної мети суспільства;

в) цілісна, інтегрована сукупність політичних суб'єктів, структур і відносин, що відображає інтереси усіх політичних і соціальних сил суспільства;

г) суверенний союз народу, який забезпечує інтеграцію, розробку та реалізацію загальної мети суспільства.

7. Хто з науковців ХХ ст. висунув поняття «публічності» (громадськості)?

а) Е. Внук-Липинський;

б) Ю. Хабермас;

в) С. Хантінгтон;

г) М. Ховард.

8. Хто з перерахованих нижче дослідників є представником ціннісного підходу до розуміння сутності громадянського суспільства?

а) Дж. Александер;

б) Ю. Хабермас;

в) Б. Хайнц;

г) М. Ховард.

9. Найважливіший політичний інститут громадянського суспільства – це:

а) партія;

б) президент;

в) кабінет міністрів;

г) парламент.

10. До характерних рис громадянського суспільства не відноситься:

а) вільна конкуренція;

б) переважання вертикальних зв'язків між людьми;

в) особистісна автономія;

г) індивідуальна приватна власність.

11. Які з перерахованих ознак не характеризують громадянське суспільство?

- а) самоврядність і спонтанність організацій і груп;
- б) різноманітність потреб та інтересів;
- в) єдина ідеологія;
- г) приватна власність.

12. Найважливіший інститут глобального громадянського суспільства – це:

- а) держави;
- б) міжнародні неурядові організації;
- в) транснаціональні корпорації;
- г) парламенти.

13. Яке з перерахованих нижче явищ не належить до причин появи та поширення концепції глобального громадянського суспільства:

- а) відродження в Європі у 1990-х роках концепції громадянського суспільства;
- б) створення наприкінці ХХ ст. світової системи, закладеної екологічними рухами та рухом за мир;
- в) розвиток інформаційних технологій;
- г) поширення думки про те, що з розпадом комуністичної системи світ отримує новий світовий порядок.

14. Що не можна віднести до причин виникнення глобального громадянського суспільства:

- а) необхідність вирішення глобальних проблем сучасності;
- б) розвиток мережі неурядових та міжнародних неурядових організацій;
- в) поява нових держав;
- г) глобалізація.

15. Виключною ознакою правової держави є постулат:

- а) джерелом закону є верховна влада, сама ж вона стоїть вище закону;
- б) всі державні, посадові особи, громадські об'єднання, громадяни у своїй діяльності зобов'язані підкорятися вимогам закону;
- в) прийняття законів повинно здійснюватися представницькими законодавчими органами;

г) прийнятті закони обов'язково повинні бути опубліковані в засобах масової інформації.

16. В основі теорії правової держави лежить прагнення:

- а) розподілу влади на три гілки;
- б) визначення взаємовідносин особи і держави;
- в) забезпечення індивідуальної свободи;
- г) надання можливості народу контролювати державу.

3. Вкажіть ознаку правової держави:

- а) влада вище права;
- б) справедливість;
- в) розподіл влади на три гілки;
- г) верховенство церкви над державою.

17. Хто з вказаних вчених обґрунтував філософські основи правової держави?

- а) Гегель;
- б) Кант;
- в) Ніцше;
- г) Вебер.

18. До якої теоретичної моделі належить взаємодія держави та суспільства, характерна для Радянського Союзу 1930-1970-х рр., коли партійно-державний апарат розглядав всі громадські організації виключно як передавальні механізми від партійного керівництва до рядових жителів країни?

- а) модель «привідних ременів»;
- б) модель «боротьби з противником»;
- в) модель ігнорування;
- г) модель «боротьби з противником».

19. При існуванні якої моделі взаємодії держави та громадянського суспільства держава не помічає більшості громадських організацій, не заважає та не допомагає їх діяльності?

- а) модель «громадянської непокори»;
- б) модель «привідних ременів»;
- в) модель ігнорування;
- г) модель «боротьби з противником».

20. В рамках якої теоретичної моделі представники держави бачать в особі незалежних неурядових організацій, які не бажають

«вбудовуватися» в патерналістську модель, небезпеку для власної влади, і намагаються ускладнити їхню діяльність або навіть закрити їх?

- а) модель ігнорування;
- б) модель «архітектора»;
- в) модель «привідних ременів»;
- г) модель «боротьби з противником».

21. При якій моделі взаємодії в умовах порушення владою громадянських прав людини і політичних свобод ряд громадських організацій обирає тактику участі в несанкціонованих мітингах, пікетах, інших діях, викликаних репресивними діями влади, переходячи тим самим фактично вже в площину політичної боротьби?

- а) модель «привідних ременів»;
- б) модель «громадянської непокори»;
- в) модель ігнорування;
- г) модель «садівника».

22. Які з наведених нижче форм державної підтримки громадянського суспільства слід віднести до прямого фінансування?

- а) користування державним майном безкоштовно або по знижених ставках;
- б) державні конкурсні закупівлі та нормативна підтримка;
- в) звільнення від прибуткового податку та механізм «1%-х відрахувань»;
- г) податкові стимули для філантропії.

23. Які з перелічених нижче форм закріплення механізмів взаємодії держави та громадянського суспільства можна віднести до документів, що визначають політику співробітництва:

- а) двосторонні офіційні угоди;
- б) угоди «де-факто», прийняті у вигляді державних програм урядом або парламентом;
- в) односторонні заяви з вираженням зобов'язань сторони;
- г) всі відповіді вірні.

24. Які з наведених нижче форм державного сприяння громадянського суспільства слід віднести до непрямої підтримки:

- а) субсидії та гранти;
- б) державні конкурсні закупівлі та нормативна підтримка;
- в) податкові пільги;

г) ваучери.

25. Які складові слід віднести до механізму взаємодії інститутів держави та громадянського суспільства?

- а) політичні та правові;
- б) економічні;
- в) інституційна;
- г) всі відповіді вірні.

26. Інституційні механізми взаємодії держави та громадянського суспільства включають:

- а) органи державної влади та місцевого самоврядування;
- б) неурядові громадські організації;
- в) громадські ради;
- г) всі відповіді вірні.

27. Який акт, з перерахованих нижче, не входить до системи політико-правових основ розвитку громадянського суспільства та правової держави сучасної України:

- а) Конституція України;
- б) Закон «Про об'єднання громадян»;
- в) Закон «Про місцеве самоврядування в Україні»;
- г) указ Президента «Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики».

28. На ефективність взаємодії держави та громадянського суспільства впливає:

- а) рівень доходів населення;
- б) рівень правової культури та правосвідомості, що наявні в суспільстві;
- в) рівень зовнішньополітичного впливу;
- г) демографічні показники населення.

29. Які процедури не відносяться до конструктивних форм співпраці органів державної влади з громадськістю:

- а) інформування;
- б) консультації;
- в) громадські слухання;
- г) акції громадської непокори.

30. Які функції виконує діалог з громадськістю:

- а) аналітико-прогностичну;
- б) інституційну;
- в) планування і координації;
- г) управління та підпорядкування.

31. Який з перерахованих фактів свідчить про формування в Україні інститутів громадянського суспільства?

- а) запровадження громадських рад;
- б) проведення перепису населення;
- в) створення товариств захисту прав споживачів;
- г) проведення єдиного державного іспиту для випускників шкіл.

32. Які заходи не можна віднести до напрямів побудови соціальної правової держави і громадянського суспільства в Україні в політичній сфері:

- а) закріплення багатопартійності;
- б) дозвіл політичній партії чи громадській організації привласнювати собі право здійснювати державну владу;
- в) проведення виборів на реальній багатопартійній основі;
- г) створення державою на основі закону рівних умов для діяльності політичних партій, інших об'єднань громадян.

33. Які заходи не можна віднести до напрямів побудови соціальної правової держави і громадянського суспільства в Україні в ідеологічній сфері:

- а) зведення ідеології до рангу державної та її закріплення у законодавчому порядку;
- б) відокремлення церкви від держави;
- в) деідеологізація освіти, науки і культури, всієї духовної сфери суспільства на основі конституційно гарантованого права на свободу думки, совісті та релігії;
- г) проголошення ідеологічного плюралізму.

Х. СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

ОСНОВНА:

- 1) Берченко Г. В. Громадянське суспільство в Україні: конституційні аспекти : монографія. Харків: Юрайт, 2014. 208 с.
- 2) Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації. У 2 т. Т. 1. Загальнотеоретичні та конституційно-правові аспекти розвитку громадянського суспільства в Україні: монографія; за заг. ред. Ю.С. Шемшученка, О.В. Скрипнюка. Київ: Юридична думка, 2018. 676 с.
- 3) Громадянське суспільство в Україні: сучасний стан, виклики, стратегія модернізації. У 3 т. Т. 2. Доктринальний вимір галузевих засад функціонування громадянського суспільства в Україні: монографія; за заг. ред. Ю.С. Шемшученка, О.В. Скрипнюка. Київ: Юридична думка, 2019. 588 с.
- 4) Основи громадянського суспільства та політичних знань: навч. посіб / [С. О. Байрак та ін.]; за заг. ред. В. І. Бортнікова; Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, Каф. політології, упр. та держ. безпеки. Луцьк: Вежа-Друк, 2020. 455 с.
- 5) Формування та становлення громадянського суспільства в Україні: монографія / [авт.кол. : В.І. Цимбалюк, В.І. Гришко, І.В. Міщук та ін.]. Одеса: КУПІРІЄНКО СВ, 2019. 158 с. URL: <https://ep3.nuwm.edu.ua/17306/1/Монографія%20Громад-вар2%20%282%29.pdf>.

ДОПОМІЖНА:

- 6) Абетка політична. Громадянське суспільство і політика : навчальний посібник. За наук. ред. док. наук держ. упр. О. В Радченка, вид. 11-е, доп. і перероб. Київ: 2016. 48 с.
- 7) Абрам'юк І. Демократія участі: механізми громадської участі на місцевому, регіональному та національному рівнях. К.: Всеукраїнська мережа фахівців ат практиків з регіонального і місцевого розвитку, 2014. 50 с. URL: https://regionet.org.ua/files/07_PartDemocracy_Abramyuk_Materials_v.122.07.14.pdf.
- 8) Аналітичний звіт за підсумками міжрегіонального дослідження участі громадськості у процесах об'єднання та розвитку територіальних громад. *Samoorg – Самоорганізація в громаді*. URL <http://samoorg.com.ua/wp-content/uploads/2016/11/Analitichniy-zvit-povniy.pdf>.
- 9) Бабін Б. В., Ковбан А. В. Права людини та громадянське

- суспільство: навч. посіб. Одеса: Фенікс, 2014. 258 с.
- 10) Багаторівневе управління в умовах модернізації публічної влади і становлення демократичного врядування в Україні: колективна монографія / М.М. Іжа, П.І. Надолішній, Л.Л. Приходченко, С.Є. Саханенко та ін.; за заг.ред. Л.Л. Приходченко. Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2020. 480 с.
  - 11) Біденко Ю. М. Громадянське суспільство: проблеми визначення та періодизації розвитку в українському контексті. Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Х.: ХНУ, 2011. № 984: Питання політології. Вип. 19. С. 127–133.
  - 12) Бойко Ю. А. Проблема протистояння громадськості і влади в соціально-філософському контексті. *Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури*. Зб. наукових праць. 2005. Вип. 14. С. 107–113.
  - 13) Бойчук М. А. Державна влада як фактор становлення громадянського суспільства у структурі соціального організму країни : теоретичний аспект. *Нова парадигма : Журнал наукових праць*. К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2006. Вип. 54. С. 115–121.
  - 14) Бондаренко А. Сутність публічно-сервісної держави в механізмі захисту прав і свобод людини й громадянина. Національний юридичний журнал: теорія і практика. 2018. №2. С. 9 – 12. URL: http://jurnaluljuristic.in.ua/archive/2018/2/part_2/2.pdf.
  - 15) Бондаренко В. Ю. Теоретико-правові аспекти класифікації громадських об'єднань в Україні. Державне будівництво та місцеве самоврядування. 2014. Вип. 27. С. 201 – 205.
  - 16) Бортніков В. І. Політична участь і демократія: українські реалії: монографія. Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. держ ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. 524 с.
  - 17) Бюджет участі в містах України_ регіональний розріз _ *Громадський Простір*. URL : <https://www.prostir.ua/?news=byudzhet-uchasti-v-mistah-ukrajiny-rehionalnyj-rozriz>.
  - 18) Васильев Г. Ю., Васильева І. Г. Засоби масової інформації як інструмент формування громадянського суспільства. *Вісн. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Сер.: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*; редкол.: А. П. Гетьман та ін. Х.: Право, 2010. Вип. 4. С. 161–166.
  - 19) Висновок БДППЛ ОБСЄ щодо проекту Закону України «Про публічні консультації». *Legislationline - International norms and standards on human dimension issues*. URL :

<https://www.legislationline.org/documents/id/20028+&cd=2&Ы=uk&c t=clnk&gl=ua>.

- 20) Громадянська освіта: посібник / О.В. Літвінов, Н.М. Літвінова, за заг. ред. О.В. Літвінова. Донецьк: ТАМАРИСК, 2017. 100 с.
- 21) Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку; заг. ред. Ф.М. Рудич. К.: Парламент. вид-во, 2006. 412 с.
- 22) Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку: монографія; за ред. М. П. Требіна. Х.: Право, 2013. 536 с.
- 23) Громадянське суспільство: історія та сучасність: монографія / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова; за заг. ред. Т. В. Розової. Одеса: Юрид. л-ра, 2010. 344 с.
- 24) Декларація про державний суверенітет України від 31.07.1990 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 31, Ст. 429.
- 25) Держава і громадянське суспільство в Україні: проблеми взаємодії: монографія / Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; за ред. І.О. Кресіної. К.: Логос, 2007. 316 с.
- 26) Децентралізація влади в Україні: гуманітарний та соціально-політичний аспекти: монографія / кол. авт.: М.М. Іжа, В.Д. Бакуменко, С.А. Попов та ін.; за ред. М.М. Іжі, В.Д. Бакуменка, С.А. Попова. Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2019. 372 с.
- 27) Додатковий протокол до Європейської хартії місцевого самоврядування про право участі у справах місцевого органу влади. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_946#Text.
- 28) Дубняк М.В. Інформаційна взаємодія у місцевому самоврядуванні: перспективи правового регулювання: монографія Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2019. 190 с.
- 29) Европейская Конвенция о защите прав человека и основных свобод, Совет Европы, URL: <http://www.echr.Council of Europe.int/Documents/Convention ENG.pdf>.
- 30) *Европейская Конвенция об участии иностранцев в общественной жизни на местном уровне*. Совет Европы. URL: <http://www.coe.int/fr/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/090000168007bd26>.
- 31) Европейская Хартия о региональных языках и языках меньшинств, Совет Европы. URL: <http://www.coe.int/fr/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/090000168007bf4b>.
- 32) Зелена книга: залучення громадян до розробки та ухвалення

- рішень місцевим самоврядуванням. *Центр спільних дій*. URL : https://centreua.org/wp-content/uploads/2018/07/GB-DECISION_UKR_PRINT.pdf.
- 33) Історія вчень про державу і право : підручник / за ред. проф. Г. Г. Демиденка, проф. О. В. Петришина. Х. : Право, 2009. 256 с.
  - 34) Калашнікова О. Яких змін у сфері демократії участі чекати в новому законі про місцеве самоврядування. 14.07.2020. *Децентралізація в Україні*. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/columns/12621>.
  - 35) Кіндратець О. М. Роль світового громадянського суспільства в подоланні негативних наслідків глобалізації. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2009. Вип. 37. С. 129-136. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpvgvdia_2009_37_15.
  - 36) Колодій А. Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. Львів : Червона Калина, 2002. 272 с.
  - 37) Конвенція о доступе к официальным документам, 2009 (CETS № 205). *Совет Европы*. URL : <http://www.Council of Europe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/0900001680084826>.
  - 38) Конвенция о правах инвалидов: принята Генеральной Ассамблейей, 24 января 2007 года, Л/РБС/61/106. *Генеральная Ассамблея ООН*. URL : <http://www.un.org/disabilities/documents/convention/convoptprot-e.pdf>.
  - 39) Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська Конвенція), ратифікована Законом N 832-XIV (832-14) від 06.07.1999 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015
  - 40) Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
  - 41) Конструктивний діалог між владою та суспільством в Україні: монографія / М.М. Іжа, Т.І. Пахомова, З.В. Балабаєва, Ю.В. Євстюніна, Е.В. Мамонтова та ін. Одеса ОРІДУ НАДУ, 2017. 232 с.
  - 42) Концепція удосконалення діалогу громадянського суспільства, особи та держави в контексті забезпечення та захисту прав людини в Україні: монографія. Київ, 2015. 116 с.
  - 43) Кормич Л. І., Кормич А. І. Концептуальні засади реформи публічної влади і управління та впровадження моделі «сервісної

- держави» в Україні. *Актуальні проблеми політики: зб.наук.праць.* Одеса: Гельветика, 2021. Вип. 67. С. 5–12.
- 44) Краснопольська Т. М. Взаємодія громадянського суспільства та правової держави: навч.-метод. посібник. Одеса: Фенікс, 2015. 104 с.
- 45) Краснопольська Т. М. Механізм взаємодії Церкви та держави в Україні: характеристика основних елементів. *Актуальні проблеми політики.* 2015. Вип. 55. С. 215–223.
- 46) Краснопольська Т. М. Політико-правові основи участі громадськості в формуванні та реалізації державної політики в сучасній Україні – депоновані рукописи. *Правове життя: сучасний стан та перспективи розвитку : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 22-23 листопада 2013 р.* Запоріжжя: У 2 частинах. Запорізька міська громадська організація «Істина», 2013. Частина I. С. 6-9.
- 47) Краснопольська Т. М. Механізм соціального партнерства держави та інститутів громадянського суспільства як основа паритетної демократії. *Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (15-16 травня 2015 р., м. Одеса) : у 2 т. Т.1 / відп. ред. М. В. Афанасьєва.* Одеса: Юридична література, 2015. С. 199–201.
- 48) Лациба М. В. Хмара О., Орловський О. Громадська експертиза діяльності органів виконавчої влади: крок за кроком; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. К.: Агентство “Україна”, 2010. 96 с. URL : https://gurt.org.ua/uploads/news/2010/06/06/ge_krok_za_krokom_-_ucipr_2010.pdf.
- 49) Лиссабонський договір, доповнюючий Договір о Європейском Союзе и Договір об організації Європейского сообщества, 13 декабря 2007 года, Европейский Союз, 2007/С 306/01, URL : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12007L%2FTXT>.
- 50) Медведчук В. В. Громадянське суспільство: український вибір: монографія ; ред. О. А. Парадна. Київ: Логос, 2012. 568 с.
- 51) Международный Пакт о гражданских и политических правах, 16 декабря 1966 года, Генеральная Ассамблея, Организация Объединенных Наций, Серия договоров, том. 999. URL : <http://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx>.
- 52) Михальський Ю. А. Концепт громадянського суспільства. Український вимір; під заг. ред. І. М. Дубровського; Всеукр.

- профспілка правників. К. : В. Ф. Коваленко [вид.], 2013. 123 с.
- 53) Місцевий референдум в Україні: унормувати чи ігнорувати? URL: <http://parlament.org.ua/2017/04/10/mistsevuj-referendum-v-ukraymi-unormuvaty-chy-ignomvatu/>.
  - 54) Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 роки, затверджена. Указом Президента України від 26.02.2016 р. № 68/2016. *Офіційний вісник України*. 2016. № 18. Ст. 716.
  - 55) Організація роботи регіональних ресурсних центрів з розвитку місцевої демократії. Посібник для небайдужих (Методичні рекомендації) / А. С. Крупник. Одеса: ВГО «Асоціація сприяння самоорганізації населення», 2016. 212 с. *Samoorg – Самоорганізація в громаді*. URL: <http://samoorg.com.ua/wp-content/uploads/2017/05/Methodichni-rekomendatsiyi-shhodo-roboti-RTS.pdf>.
  - 56) Панькова О., Касперович О. Громадянське суспільство, пандемія та цифрові трансформації. Джеркало тижня. 27 лютого 2021. URL: <https://zn.ua/ukr/internal/hromadjanske-suspilstvo-pandemija-ta-tsifrovi-transformatsiji.html>.
  - 57) Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: монографія / за заг. ред. А.І. Кудряченка. К.: НІСД, 2007. 396с.
  - 58) Попова І. М. Організаційно-правові механізми забезпечення партисипативної демократії (демократії участі) у системі місцевого самоврядування. *Теорія та практика державного управління і місцевого самоврядування*. 2016. № 1. URL: http://el-zbirn-du.at.ua/2016_1/20.pdf.
  - 59) Права людини і місцева демократія / Упорядники: С. Буров, Н. Величко, М. Єлігулашвілі, В. Жигалдо, Л. Ковшун, О. Левченко. 2017. 92 с. URL: <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2017/06/book-3.pdf>.
  - 60) Про громадські об'єднання : Закон України № 70 від 22.03.2012 р. Відомості Верховної Ради України. 2012. № 70. Ст. 421.
  - 61) Про державну службу: Закон України від 10.12.2015. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 4. Ст. 43.
  - 62) Про добровільне об'єднання територіальних громад: Закон України від 05.02.2015 р. № 157-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 13. Ст. 91.
  - 63) Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики: Постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 р. № 996. *Офіційний сайт Верховної Ради України*.

URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF>.

- 64) Про затвердження Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади: постанова Кабінету Міністрів України від 05.11.2008 р. № 976. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-п#Text>.
- 65) Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 р. № 393/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 47. Ст. 256
- 66) Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 24. Ст. 170.
- 67) Про органи самоорганізації населення: Закон України від 11.07.2001 р. № 2625-ІІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 48. Ст. 254.
- 68) Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування: Закон України від 15.07.1997 р. № 452/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 38. Ст. 249
- 69) Про співробітництво територіальних громад: Закон України від 17 червня 2014 р. № 1508-УП. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 34. Ст. 1167.
- 70) Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.04.2014 р. № 333-р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text>.
- 71) Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації: розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 листопада 2017 р. № 797-р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-р#Text>.
- 72) Проект Закону про публічні консультації від 27.12.2017 р. № 7453. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=63237.
- 73) Резолюція 1746 (2010) *Демократія в Європе: кризис и перспектива*. *Совет Европы, ПАСЕ*. URL : <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-EN.asp?fileid=17882&lang=en>.
- 74) Рекомендация CM/Rec (2004)13 о молодежном участии в местной и региональной жизни. *Совет Европы: Комитет Министров*. URL : <https://search.coe.int/cm/Pages/result>

[details.aspx?ObiectID=09000016805dbd33](#).

- 75) Рекомендация CM/Rec (2007)14 Комитета Министров государствам-членам о правовом статусе неправительственных организаций в Европе. *Совет Европы*. URL : <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1194609>.
- 76) Рекомендация CM/Rec (2009)2 Комитета Министров государствам-членам по оценке, аудиту и мониторингу участия и политике участия на местном и региональном уровне. *Совет Европы: Комитет Министров*. URL : [https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=CM/Rec\(2009\)2&Language=lanEnglish&Site=CM&BackColorInternet=DBDCF2&BackColorIntranet=FDC864&BackColorLogged=FDC864](https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?Ref=CM/Rec(2009)2&Language=lanEnglish&Site=CM&BackColorInternet=DBDCF2&BackColorIntranet=FDC864&BackColorLogged=FDC864).
- 77) Рекомендация CM/Rec (2012)2 о молодежном и детском участии лиц моложе 18. *Совет Европы: Комитет Министров*. URL : <http://www.refworld.org/docid/506981802.html>.
- 78) Розвиток громадянського суспільства України в умовах внутрішніх і зовнішніх викликів / В. М. Яблонський, О.М. Балакірева, Т.В. Бельська [та ін.]; за ред. О.А. Корнієвського. Київ: НІСД, 2016. 72 с.
- 79) Розвиток форм безпосередньої демократії в Україні: аналіз доцільності та перспектив застосування: аналіт. доп. / І. А. Павленко, О. О. Даниляк, Г. В. Макаров, А. В. Руденко. Київ: НІСД, 2019. 65 с.
- 80) Розова Т. В., Барков В. Ю. Специфіка становлення громадянського суспільства в Україні: монографія. Одеса : Юрид. л-ра, 2003. 248 с.
- 81) Руденко А. Ф. Проблеми законодавчого забезпечення розвитку демократії участі в умовах децентралізації: аналітична записка. *Національний інститут стратегічних досліджень*. URL : <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-07/Проблеми%20законодавчого%20забезпечення%20розвитку%20демократії%20участі%20в%20умовах%20децентралізації.pdf>
- 82) Становлення і розвиток системи стратегічних комунікацій сектору безпеки і оборони України; за заг. ред. В. Г. Пилипчука: монографія. К.: ТОВ «Видавничий дім «АртЕк», 2018. 272 с.
- 83) Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні: затверджена Указом Президента України від 24 березня 2012 року № 212/2012. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/212/2012>.
- 84) Токар М. Громадські організації України в системі розвитку публічно-управлінських відносин: монографія / Львівський

- регіональний інститут державного управління НАДУ при Президентіві України. Львів: ЛРІДУ НАДУ, 2020. 412 с.
- 85) Токвіль А. Про демократію в Америці: у 2 т.; пер. з фр. Г. Філіпчука, М. Москаленка. К. : Вид. дім «Всесвіт», 1999. 590 с.
- 86) Узун Ю. В. Чинник концепції «Європа регіонів» в процесах децентралізації в Україні. *Вісник ОНУ. Серія «Соціологія і політичні науки»*. Випуск «Політологія». 2018. Т. 23. Вип. 2 (31). С. 166–186.
- 87) Хачатурян Х. В., Некряч А. І. Місцева демократія: вітчизняний і зарубіжний досвід: навч. посіб.; Київ. міжнар. ун-т. Київ: КиМУ, 2014. 344 с.
- 88) Altman D. *Direct Democracy Worldwide*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011. 248 p. URL : https://www.researchgate.net/publication/288427223_Direct_Democracy_Worldwide.
- 89) Archon F. Democratic theory and political science: a pragmatic method of constructive engagement. *American political science review*. 2007, Vol. 101, N 3, P. 443-458.
- 90) Barber B. *Participatory Democracy*. *Encyclopedia of Democracy*. Vol. 3. New York, 1995. P.923.
- 91) Best E., Augustyn M., Lambermont F. *Direct and Participatory Democracy at Grassroots Level: Levers for Forging EU Citizenship and Identity?* Maastricht : EIPA, 2011. 117 p. URL : <https://cor.europa.eu/en/engage/studies/Documents/direct-participatory-democracy.pdf>.
- 92) Bovaird T. *Public governance : Balancing stakeholder power in network society*. *International review of administrative sciences*. Exeter, 2005. Vol. 71, No 2. P. 217–228/
- 93) Chandler J. A. *Explaining Local Government: Local Government in Britain since 1800*. Manchester, 2007. URL : <https://www.universitypressscholarship.com/view/10.7228/manchester/9780719067068.001.0001/upso-9780719067068>.
- 94) Coleman S., Norris D. F. *A New Agenda for E-Democracy*. Oxford Internet Institute. Forum Discussion Paper. 2005. № 4. URL : <http://www.oii.ox.ac.uk/resources/publications/FD4.pdf>.
- 95) Creighton J. L. *The Public Participation Handbook: Making Better Decisions Through Citizen Involvement*. San Francisco: Jossey-Bass. 2005. 285 p. URL : <https://smartnet.niu.edu/sites/default/files/resources/Public%20Participation%20Handbook.pdf>.
- 96) Cunningham F. *Theories of Democracy: A Critical Introduction*.

- London; New York : Routledge, 2002. 257 p. URL : http://www.untag-smd.ac.id/files/Perpustakaan_Digital_1/DEMOCRACY%20Theories%20of%20Democracy~%20A%20Critical%20Introduction%20-%20Routledge.pdf.
- 97) Democracy at the Local Level: The International IDEA Handbook on Participation, Representation, Conflict Management, and Governance / Ed. by T.D. Sick. Stockholm: International Institute for Democracy and Electoral Assistance, 2001. 238 p. URL: <https://www.idea.int/publications/catalogue/democracy-local-level>.
  - 98) Deth van J. W. Studying Political Participation: Towards a Theory of Everything. Paper presented at the Joint Sessions of Workshops of the European Consortium for Political Research. Grenoble : ECPR, 2001. URL : <https://ecpr.eu/filestore/paperproposal/c8b57aab-51d9-4acab65d-4510ccfc19a3.pdf>.
  - 99) Diamond L. Civil Society and the Development of Democracy. *Estudio/ Working Paper*. 1997/101. June 1997. URL: https://www.academia.edu/33874621/Civil_Society_and_the_Development_of_Democracy.
  - 100) Foundations of Governance: Municipal Government in Canada's Provinces / Ed. by A. Sancton, R.A. Young. Toronto: University of Toronto Press, 2009. 453 p.
  - 101) Fox S. Is It Time to Update the Definition of Political Participation? *Parliamentary Affairs*. 2014. Vol. 67. № 2. P. 495–505. URL : <http://bura.brunel.ac.uk/handle/2438/19098>.
  - 102) Gladwell M. Why the Revolution Will Not Be Tweeted. *The New Yorker*. 04.10.2020. URL : <https://www.newyorker.com/magazine/2010/10/04/small-change-malcolm-gladwell>.
  - 103) Habermas J. *The Structural Transformation of the Public Sphere*. Cambridge, 1991. URL : https://en.wikipedia.org/wiki/The_Structural_Transformation_of_the_Public_Sphere.
  - 104) Haque M.S. Significance accountability under approach to public governance. *International review of administrative sciences*. L. : Univ. of Exeter : SAGE publications, 2000. Vol. 66. P. 601–609.
  - 105) Jacobs J. The world watches Reykjavik's digital democracy experiment 23.11.2017. *Financial Times*. URL : <https://www.ft.com/content/754a9442-af7b-11e7-8076-0a4bdda92ca2>.
  - 106) Jho W., Song K. J. Institutional and technological determinants of civil e-participation: solo or duet? *Government information quarterly*. 2015. Vol. 32. N 4. P. 488–495.

- 107) Jonsson M. Democratic Innovations in Deliberative Systems – The Case of the Estonian Citizens’ Assembly Process. *Journal of Public Deliberation*. 2015. Vol. 11. Iss. 1. Article 7. URL : https://www.researchgate.net/publication/276206294_Democratic_Innovations_in_Deliberative_Systems_-_The_Case_of_the_Estonian_Citizens%27_Assembly_Process.
- 108) Lee J., Kim S. Citizens’ e-participation on agenda setting in local governance: do individual social capital and e-participation management matter? *Public management review*. 2018. Vol. 20. N 6. P. 873–895.
- 109) Milbrath L. Political Participation: How and Why Do People Involved in Politics. *American Political Science Review*. Chicago, 1965. Vol. 59. Issue 4. P. 1026-1027. URL: https://www.cambridge.org/core/product/identifier/...type/journal_article.
- 110) Nagel J. N. Participation. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1987. 194 p. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.2307/3323403>.
- 111) Norris D. F., Reddick C. G. E-democracy at the American grassroots: Not now ... not likely? *Information polity*. 2013. Vol. 18. N 3. P. 201–216.
- 112) Pateman C. Participation and Democratic Theory. Cambridge: Cambridge University Press, 1970. URL: https://is.muni.cz/el/fss/podzim2016/POL401/um/Pateman_Dahl.pdf.
- 113) Putnam R. Making Democracy Work. Civic Traditions in Modern Italy. Princeton 1993. URL : https://dl1.cuni.cz/pluginfile.php/408189/mod_resource/content/1/Uvod%20Robert%20D%20Putnam_%20-Making%20democracy%20work%20_%20civic%20traditions%20in%20modern%20Italy.pdf.
- 114) Schlauffer C. Why do nondemocratic regimes promote E-participation? *The case of Moscow’s active citizen online voting platform. Governance*. 2020, e12531. P. 1–14. URL : <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/gove.12531>.
- 115) Simon J., Bass T., Boelman V. Digital Democracy : The tools transforming political engagement. London, 2017. 99 p.
- 116) Stratu-Strelet D. et al. Critical factors in the institutionalization of e-participation in e-government in Europe. *Technology or leadership? Technological forecasting and social change*. 2021. Vol. 164. URL : <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0040162520313159>.
- 117) Theocharis Y. The Conceptualization of Digitally Networked

- Participation. *Social Media+Society*. 2015. № 2(1). P. 1–14. URL : https://www.researchgate.net/publication/283072252_The_Conceptualization_of_Digitally_Networked_Participation.
- 118) Tomor Z., Meijer A., Michels A., Geertman S. Smart governance for sustainable cities: findings from a systematic literature review. *Journal of urban technology*. 2019. Vol. 26. N 4. P. 3-27.
- 119) Uzun Yu., Koch S. Decentralization vs Centralization: Scenarios of Regional Development of Ukraine in the Context of Internal Stability Establishment. *Przegląd Strategiczny*. 2020. № 13. С. 243–262.
- 120) Verba S. Democratic Participation. - *Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 1967. Vol. 73. N 1. P. 53–78. URL : <http://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/000271626737300103>.

ЕЛЕКТРОННІ ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ:

<http://www.president.gov.ua> – Офіційне представництво Президента України.

<http://www.rada.gov.ua/> – Офіційний портал Верховної Ради України.

<http://www.kmu.gov.ua/> – Офіційний портал органів виконавчої влади України.

<http://ukraine-eu.mfa.gov.ua/> – «Україна-Європейський Союз» – офіційний сайт представництва України при Європейському Союзі.

<http://www.coe.kiev.ua/index.html> – Офіційне представництво Ради Європи в Україні.

<http://www.un.org/russian/> – Офіційний сайт ООН.

<http://www.niss.gov.ua/> – Національний інститут стратегічних досліджень.

<http://www.politik.org.ua/> – сайт Українського центру політичного менеджменту (повнотекстові версії журналів «Політичний менеджмент», «Соціальна психологія», «Людина і політика», «Український соціум»).

<http://www.useps.org> – офіційний сайт українського центру економічних та політичних досліджень ім. Разумкова.

<http://www.ucipr.kiev.ua> – Сайт українського незалежного центру політичних досліджень – електронний журнал «Пріоритети».

<http://www.politdumka.kiev.ua/> – політологічне інтернет-видання Інституту посткомуністичного суспільства і журналу «Політична думка».

ЗМІСТ:

I. Вступ	3
II. Загальні методичні рекомендації щодо вивчення курсу	5
III. Тематичний план навчальної дисципліни	9
IV. Програма навчального курсу	10
V. Плани практичних занять	67
VI. Завдання для самостійної роботи	71
VII. Тематика доповідей та презентацій	76
VIII. Питання для перевірки знань з курсу	78
IX. Зразки тестових завдань	83
X. Список рекомендованої літератури	90

Навчальне видання

ІНТЕРАКЦІЯ ДЕРЖАВИ ТА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Навчально-методичний посібник
для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

Електронне видання

Укладач

Краснопольська Тетяна Миколаївна

В авторській редакції

Формат 60x84/16. Ум-друк. арк. 6,36.

Видавець ПП «Фенікс»

(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1044 від 17.09.02).

Україна, м. Одеса, 65009, вул. Зоопаркова, 25.

e-mail: fenix-izd@ukr.net

www.feniksbooks.com